

1877-78 Osmanlı – Rus Savaşı Öncesi ve Sonrasında Erzurum Vilayeti'nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu

Mehmet ÇETİN¹

Öz

Coğrafi konumu itibarıyla hem ekonomik hem de askerî açıdan büyük bir öneme sahip olması nedeniyle sık sık el değiştiren Erzurum, Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Erzurum Vilayeti'nin tarihinde 1877-78 Osmanlı – Rus Savaşı derin etkileri ile belirleyici bir aşamayı teşkil etmiştir. Doğrudan cephe ve ikmal bölgesi içerisinde yer alması Erzurum'u idari, toplumsal ve iktisadi olarak etkilemiştir. Bu çalışmada Erzurum Vilayeti'nin idari ve sosyo-ekonomik yapısı 93 Harbi öncesi ve sonrası olmak üzere karşılaştırılmalı bir biçimde ele alınmıştır. Bunun için sayısal göstergelerden mümkün olduğu ölçüde istifade edilmiştir. Böyle bir karşılaştırma şüphesiz Vilayet genelindeki idari, iktisadi ve toplumsal değişiklikleri daha iyi yansıtmaya amacı taşımaktadır. Bunun için arşiv kaynakları ile Vilayet Salnamelerinden ve İngiliz konsolosluk raporlarından geniş bir ölçüde yararlanılmıştır. Çalışmanın bulguları savaşın idari ve toplumsal anlamda dönem içerisinde süregelen dönüşümleri hızlandırdığı ve iktisadi anlamda ticari faaliyetlerdeki ve zirai ve sinai üretimdeki durgunluğu derinleştirdiği yönündedir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum Vilayeti, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Sosyo-Ekonomik Yapı

The Administrative and Socio-Economic Status of the Province of Erzurum Before and After the Ottoman-Russian War of 1877-78

Abstract

Erzurum, which changed hands frequently due to its geographical location being of great importance both economically and militarily, came under Ottoman rule during the time of Yavuz Sultan Selim. The Ottoman – Russian war of 1877-78 constituted a decisive stage in the history of Erzurum province with its profound effects. The fact that it is directly within the front and supply zone has affected Erzurum administratively, socially and economically. In this study, the administrative and socio-economic structure of Erzurum province was discussed in a comparative form, including before and after 93 Wars. For this purpose, numerical indicators were used to the extent possible. Such a comparison is undoubtedly intended to better reflect administrative, economic and social changes throughout the province. For this purpose, archival sources and provincial Salnamas and British consular reports were widely used. The findings of the study are that the war accelerated the ongoing transformations during the period in administrative and social terms and deepened the recession in commercial activities and agricultural and industrial production in economic terms.

Key Words: The Province of Erzurum, The Ottoman-Russian War of 1877-78, Socio-Economic Structure

Atıf İçin / Please Cite As:

Çetin, M. (2021). 1877-78 Osmanlı – Rus savaşı öncesi ve sonrasında Erzurum Vilayeti'nin idari ve sosyo-ekonomik durumu. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(1), 503-524.

Geliş Tarihi / Received Date: 21.04.2020

Kabul Tarihi / Accepted Date: 29.09.2020

¹ Dr. Öğr. Üyesi - Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, mehmet.cetin@deu.edu.tr

 ORCID: 0000-0002-6954-0908

Giriş

Anadolu'ya yönelik İran saldırılarına karşı koymak amacıyla 5. yüzyılın başlarında kurulan Erzurum şehri, Akdeniz limanlarından ve Suriye'den hareketle Azerbaycan'a veya Türkistan'dan Akdeniz yahut Trabzon Limanı'na çıkan büyük kervan yolunun üzerinde yer almaktaydı (Turan, 1998, s. 31). Savunma açısından da oldukça uygun bir bölgede olan ve Müslümanlar tarafından Kuzey ve Doğu yönlerine gerçekleştirilen akınlar için bir üs olarak kullanılan şehir, Bizanslılarla Müslümanlar arasında sık sık el değiştirmiştir. Bu bağlamda Erzurum, eski çağlardan beridir önemli bir askerî ve ticari bir şehir olmuştur (Küçük, 1995, ss. 321-322; Çetin, 1998, s. 1).

11. yüzyıl sonrasında Doğu Anadolu ve çevresinde Oğuz akınlarına şahit olunmaktadır. Türkler, stratejik önemi dolayısıyla Erzurum'un fethedilmesinin Anadolu'nun fethi açısından bir önceliğe sahip olduğunu düşünmüşlerdir (Erzurum Valiliği, 1999, ss. 21-30). Sultan Alparslan'ın Malazgirt zaferinin ardından Erzurum ve çevresini Saltuk Han'a iktâ olarak vermesi ile şehirde Türk hâkimiyeti kesin olarak başlamıştır (Küçük, 1995, ss. 321-322). İran ve Anadolu arasındaki ticaret yollarının kavşağında yer alan Erzurum, bu konumu sayesinde Selçuklular döneminde Anadolu'nun en gelişmiş ve en mamur şehirlerinden birisi olmuştur. Şehir 1242 yılındaki Moğol işgali ve sonrasında sırasıyla Anadolu Selçuklu Devleti, İlhanlılar, Eretnaogulları ve Karakoyunluların hâkimiyetine girmiştir. Erzurum'da Osmanlı hâkimiyeti Yavuz Sultan Selim döneminde başlamıştır (Karasu, 1968, ss. 13-14; Parmaksızoğlu, 1968, s. 375). Şehir, Kanuni Sultan Süleyman döneminde civardaki aşiretlerin iskân edilmesi ile canlandırılmıştır. Nitekim H. 1288 (M. 1871) tarihli Salname'de şehri-i kadim bir belde olan Erzurum'un H. 930 (1523/24) sıralarında harap bir vaziyette iken Kürt Hacı Ali Bey'in maiyetindeki 12 bin kadar aşiretiyle şehre gelip yerleştiği bildirilmektedir. Aynı Salname'ye göre daha sonra Muhammed Han isimli biri gelerek; beldenin imarına başlamış ve şehri tedricen mamur bir yer haline getirmiştir (Salname-i Vilayet-i Erzurum, H. 1288, s. 29). Bu doğrultuda Kanuni döneminde Erzurum, toplumsal nizam, idari ve ilmi teşkilat yapısı ile önemli bir merkez haline gelmiştir (Ünvar, 1961, s. 8).

17. yüzyılda Celali isyanlarının iktisadi, toplumsal ve kültürel hayattaki yıkıcı etkisine maruz kalan Erzurum, buna rağmen takip eden dönemde Tiflis, Revan ve Tebriz ticaret yolu üzerinde yer aldığından tekrar kervanların uğrak noktası haline gelmiş ve gerek Safevilere gerekse Gürcistan ve Azerbaycan'a karşı gerçekleştirilen seferlerde askerî bir üs olarak kullanılmıştır (Erzurum Valiliği, 1999, s. 46; Akgün, 1968, s. 9; Konukçu, 1992, s. 197). 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başı ile bölgede Osmanlı – Rus gerilimi artış göstermeye başlamış; 1828-29 Savaşı'nda Rus işgali ile harap duruma düşen Erzurum şehri, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) neticesinde Kars, Ardahan ve Batum'un Ruslara terk edilmesi ile Doğu Anadolu'da bir sınır karakolu niteliği üstlenmiş ve Doğu Anadolu'da Rusya'ya karşı başlıca savunma hattı haline gelmiştir (Erzurum Valiliği, 1999, s. 53; Küçük, 1995, ss. 324-328).

Rusya'nın 93 Harbi sırasındaki asıl hedefi Erzurum ve Kars olmuştur. Osmanlı Devleti ise Rusları, Kars, Ardahan, Batum ve Erzurum'un doğa şartlarından istifade ederek durdurmayı planlamıştır. Nihayetinde Ruslar 1877 Kasımında Kars'ı işgal etmeyi başarmışsa da Erzurum'u alamamıştır (Şirokorad, 1999, ss. 436-441; Karal, 2000, ss. 52-53). Ancak savaşın kaybedilmesi üzerine Erzurum boşaltılarak; Ruslara teslim edilmiş; sonrasında ise Ayestefanos Antlaşması ile Osmanlılara iade edilmiştir. Erzurum, bu savaşta Kafkas Cephesi'nin ikmal üssü olup; yiyecek, giyecek gibi temel ihtiyaçların yanı sıra cepheye cephane sevkiyatı da buradan gerçekleştirilmiştir (Saib, H. 1327, s. 38). Erzurum Vilayeti sadece savaşın bilfiil gerçekleştiği bir bölge olması nedeniyle değil, savaş içerisinde ortaya çıkan koşullar nedeniyle de bu savaştan ciddi ölçüde etkilenmiştir. Nitekim 1877 yılı Temmuz ayında Erzurum Valisi'ne çekilen bir telgrafta bölgedeki ordu için gerekli erzak ve benzeri ihtiyaç maddelerinin İran'dan satın alınması için ihtiyaç duyulan paranın hazırlandığı bildirilmiştir. Fakat Erzurum'un merkezden uzaklığı nedeniyle tertip edilen paranın ulaşması biraz gecikecektir. O zamana kadar ikmal işlerinin ertelenmesi uygun olmayacağından bölge sakinlerinden ihtiyaç nispetinde borç alınmasına izin verildiği ifade edilmiştir. Keza Erzurum bölgesinde bulunan kaza ve nahiyelerin hububatı da Karahisar-ı Şarkî sancağı dâhilindeki birliklerin ihtiyacı için sevk edilmiş; Kafkas Cephesi için nal ve mih gibi hırdavat da Erzurum ve Erzincan'daki imalathanelerde üretilmiştir (BOA. A.MKT. MHM. 481/99, 1877; BOA. Y. PRK. UM. 1/24, 1877; Sükan, 1985, s. 215). Özetle ordu için gerekli ihtiyaçların bir kısmı bölge halkından sağlanmış; askere alımın neden olduğu işgücü kaybına ilaveten mahallî üretimin askerî ihtiyaçları karşılamaya yönelmesi nedeniyle bölgenin üretim kapasitesi her anlamda ciddi zarar görmüştür.

Bu çalışmada kadim bir geçmişe ve önemli bir coğrafi, ticari ve askerî öneme sahip olan Erzurum Vilayeti'nin 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında idari ve sosyo-ekonomik durumu savaş öncesi ile

karşılaştırılmalı olarak ele alınmıştır. Çalışmanın farklı yanı Erzurum Vilayeti'nin taşıdığı öneme binaen 19. yüzyılın son çeyreğinde 93 Harbi ile vilayet genelinde ortaya çıkan değişiklikleri yansıtırıyor olmasıdır. Şüphesiz bu değişikliklerin birçok boyutu bulunmaktadır. Bu bağlamda takip eden bölümde önce idari taksimat ve demografik yapıya dair bilgiler sunulmuştur. Akabinde vilayetin ekonomik durumu, 93 Harbi öncesi ve sonrası veriler üzerinden değerlendirilmiştir. Son bölümde ise genel bir değerlendirme yapılmıştır.

İdari ve Sosyal Yapı

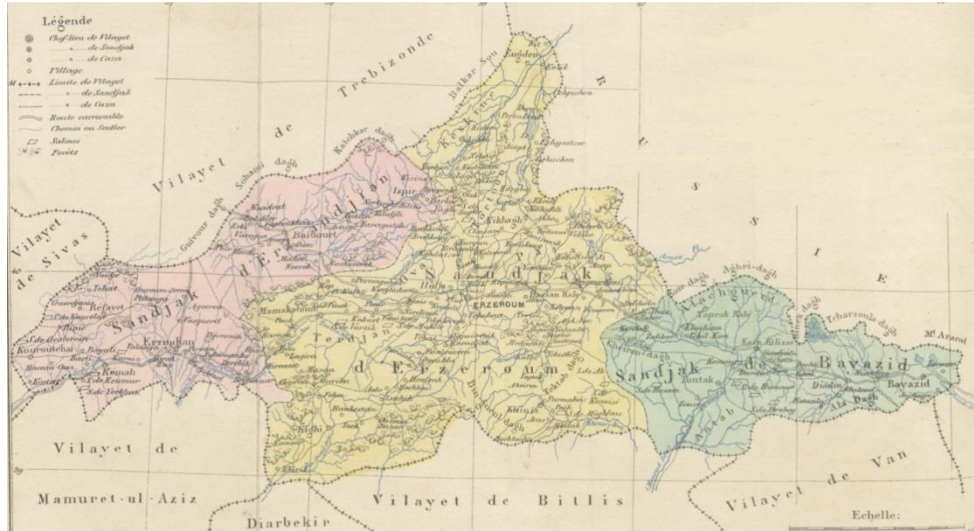
Osmanlılar zamanında Erzurum ve bağlı yerleşimler bir beylerbeyilik şeklinde idare edilmiştir. Erzurum Beylerbeyliği 1535 yılında kurulmuştur. 1556 yılında 26 olan sancak sayısı, 1578 yılında 31'e çıkmıştır (Pamuk, 2006, s. 54). 1640 yılında Erzurum'a uğrayan Evliya Çelebi, eyaletin idari taksimatında Erzurum, Hınıs, İspir, Karahisar-ı Şarkî, Kuzican, Kiği, Malazgirt, Mamrevan, Micingirt, Pasin, Tekman ve Tortum olmak üzere 12 sancak saymaktadır (Dağlı ve Kahraman (haz.), 2008, s. 235). Erzurum Beylerbeyliği 16 ve 17. yüzyıllardaki Safevi Savaşları nedeniyle idari anlamdaki önemini korumuştur. 1836 yılında II. Mahmud zamanında bölgede müşirlik teşkilatı teşkil edilmiştir. 1845 yılında Tanzimat reformlarının bu vilayete uygulanmasına kadar askerî, idari ve mülki işler tek kişide toplanmıştır. Zira Tanzimat reformlarını tatbik edecek yeterli ve bilgili elemanın yokluğu ile düzenlemelere ilişkin yanlış yorumlamalar ve çıkarlarını kaybedenlerin gösterdikleri tepkiler nedeniyle Tanzimat'ın uygulanmasına merkeze yakın eyaletlerden başlanmış; Erzurum nispeten merkeze uzak bir eyalet olduğu için Tanzimat'ın bu eyalette tatbiki gecikmeli bir biçimde olmuştur. Tanzimat Fermanı'nın ilanının ardından idari yapıda gerçekleştirilen düzenleme ile Erzurum Vilayeti, Erzurum merkez sancak olmak üzere Van, Muş, Bayezid, Kars ve Çıldır sancaklarından oluşturulmuştur (Çadırcı, 2007, s. 190; Küçük, 1995, s. 328). Fakat Tanzimat reformlarına muhalif olan hareketlerin önüne geçilememesi üzerine 1848 yılında Muş ve Van sancakları Diyarbakir'e bağlanırken; 1849-50 yıllarında Trabzon Vilayeti'ne bağlı olan Gümüşhane ve Ordu sancakları önce Erzurum Vilayeti'ne bağlanmış kısa süre sonra ise tekrar Trabzon Vilayeti'ne dâhil edilmiştir. 1855 yılında Van merkezli yeni bir eyaletin teşkilinin ardından Muş sancağı yeniden Erzurum'a bağlanmıştır (Küçük, 1995, s. 328).

Tanzimat'ı takip eden dönemde ortaya çıkan sorunlar ve dış baskılar karşısında Osmanlı merkezi yönetimi, 1858 tarihli düzenleme ile eyalet, sancak ve kaza yöneticilerinin görevlerini yeniden belirlemiştir. Bu düzenleme ile imparatorluk, eyaletlere, eyaletler livalara, livalar kazalara ve kazalar da karyelere ayrılmış; her eyalette bir valinin, livalarda kaymakamın ve kazalarda ise müdürlerin bulunacağı bildirilmiştir (Eren, 1979, s. 750). Bu sistemin de istenilen sonuçları verememesi üzerine hükümet, 1860'lı yıllarda imparatorluğun farklı bölgelerinde yaşanan iç ve dış kaynaklı sorunlar nedeniyle ilgili eyaletlerin yeniden teşkilatlandırılmasına karar vermiştir. Halkın memleket işlerine katılımını sağlamayı ve mevcut merkeziyetçi yönetim biçiminin hafifletilmesini amaçlayan 1861 tarihli Lübnan ve 1864 tarihli Tuna Vilayet nizamnamelerinin başarıyla tatbik edilmesi üzerine, 1867 yılında bütün imparatorluğu kapsayacak biçimde genişletilerek; Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi çıkarılmıştır. Vilayat-ı Umumiye Nizamnamesi imparatorluğun tümünü içerecek biçimde genişletilmiş ve H. 1287 (M. 1871) tarihinde ilan edilen İdare-i Umumiyye-i Vilayat Nizamnamesi ile hemen hemen I. Dünya Savaşı'na kadar yürürlükte kalmıştır (Seyitdanlıoğlu, 1996, s. 1; Ortaylı, 2000, s. 55). 1867 tarihli Nizamname ile Osmanlı Devleti'nin mülki idaresinde değişiklik yapılmış; topraklar idare dairelerine bölünerek en büyüğüne vilayet adı verilmiş ve vilayetler, alt birimler olarak sancaklara, kazalara ve karyelere bölünmüştür. Her karye bir belediye idaresi kabul edilmiştir (Gençoğlu, 2011, ss. 29-50).

Yeni düzenleme ile önceden eyalet halinde olan Erzurum Vilayeti, Nizamname ile altı vilayete ayrılmıştır. Bunlar Erzurum, Van, Hakkari, Bitlis, Mamuratü'l-Aziz ve Dersim vilayetleridir. Erzurum Vilayeti ise merkezi Erzurum ile birlikte Erzincan ve Bayezid olmak üzere üç sancak (liva) ile 17 kaza ve 150 nahiyeye ayrılmıştır (Cevad, 2000, s. 144). Vilayetin ihtiyaçlarının karşılanması anlamında tahsis edilen kaynak 582.940 kuruş iken yeni düzenleme ile birlikte tahsisat tutarı 681 bin kuruşa yükseltilmiştir. Dolayısıyla ortaya 100 bin kuruşa yakın bir açık çıkmıştır. Vilayete ait tüm gelirler merkezi hazineye devredilirken; vilayette görevli tüm memurlara merkezden maaş bağlanmıştır. Hazine ilgili açığı karşılayabilmek için Vali'den yeni gelir kaynaklarının oluşturulması ile ilgili görüş sorulmuş; Vali'nin aşar ve rüsumatın merkezileşmesi ve aşiretlerin iskân edilerek; zirai ve ticari gelirlerin arttırılmasına yönelik girişimleri sonuç vermeyince Hazine, bu açığı bir süre borçlanarak kapatmak zorunda kalmıştır. Yeni memuriyetlerin, idari ve hukuki meclislerin teşkil edilmesi sürecinde teb'anın refahının ve servetinin geliştirilmesi ilkesi benimsenmiştir. Bununla birlikte maddi kısıtlar nedeniyle kamu kaynaklarının etkin

kullanılması ve israf edilmemesi ilkesine de riayet edilmiştir. Bunun için idari düzene zarar verilmeyecek şekilde bazı memuriyetler ve bazı memurların farklı kalemlerden aldıkları maaşlar birleştirilerek Hazine üzerindeki yük hafifletilmiştir. Bu çerçevede açık ortadan kaldırılmıştır (BOA. İ. MMS. 31/1304, 1866; BOA. Ayniyat No. 829, 1867, ss. 20-21).

Takip eden dönemde ihtiyaçlar çerçevesinde idari taksimatta yeni düzenlemeler yapılmıştır. H. 1294 (M. 1877) Salnamesi Erzurum Vilayeti'ne bağlı sancak ve kazaları şu şekilde sıralamaktadır: Erzurum Sancağı: Tercan; Kars Sancağı: Zaruşat, Kağızman; Bayezid Sancağı: Antab, Karakilise; Çıldır Sancağı, Ardahan Sancağı; Erzincan Sancağı: Kemah, Kuzucan, Mazgird (Salname-i Vilayet-i Erzurum, H. 1294, ss. 74-96). İlgili salnamede Erzurum Vilayeti Valisi olarak Müşir İsmail Paşa (1876-1878) gösterilmektedir. 2 yıl 6 ay hizmet veren İsmail Paşa'nın ardından savaştan sonra düzenlenen ilk salnamede ise Erzurum Valisi Müşir Mustafa Sıdkı Paşa'dır (1878-1880). Müşir sıfatından anlaşılacağı üzere bu dönemde Erzurum Valileri hem idari hem de askerî görevleri bir arada yürütmüşlerdir (Salname-i Vilayet-i Erzurum, H. 1294, s. 68; Salname-i Vilayet-i Erzurum, H. 1299, s. 78). Yüzyılın son çeyreğine girerken 93 Harbi'nin ardından imzalanan Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarının içerdiği oldukça ağır şartlarla birlikte Osmanlı Devleti'nin aleyhine sonuçlanması ve önemli bir toprak parçasının Ruslara bırakılması sonrasında idari taksimatta mecburi bazı değişiklikler yapılmıştır. 1878 yılında Berlin Antlaşması'nın şartları uyarınca Kars ve Çıldır ile büyük ve zengin bir ormana ve zengin bir kaya tuzu madenine sahip olan Soğanlı, Rusya'ya bırakılmıştır. Savaş sonrasında Erzurum Vilayeti; Erzurum Sancağı: Kığı, Pasinler, Tercan, Ova ve Tortum; Bayezid Sancağı: Diyadin, Eleşkird, Karakilise, Antab; Erzincan Sancağı: Kemah, Kuruçay ve Refahiye; Bayburd Sancağı: İsbir, Kelkit ve Şiran şeklinde taksim edilmiştir (Salname-i Vilayet-i Erzurum, H. 1299, ss. 100-136). Berlin Antlaşması'nda da yer alan Doğu Anadolu'da bazı ıslahatlar yapılacağı kararı, Ahmet Şakir Paşa tarafından Erzurum Vilayeti'nde tatbik edilmeye başlanmış ve bu vilayette daha önce 164 nahiye bulunmakta iken yapılan topografik tetkikat neticesinde ekonomik sebeplere de bağlı olarak nahiye sayısı 64'e düşürülmüştür (Şaşmaz, 2001, s. 93-104; Cuinet, 1892, s. 132). 93 Harbi sonrasında Erzurum Vilayeti'nin haritası aşağıdaki gibidir.

Harita 1. 1877-78 Osmanlı – Rus Savaşı Sonrasında Erzurum Vilayeti'nin İdari Taksimatı

Kaynak: Cuinet, 1892, s. 130.

93 Harbi'nin akabinde özellikle Doğu vilayetlerinde ortaya çıkan güvensizlik ortamına bağlı olarak gönderilen talimatlarla bölge valilerinden bir takım idari düzenlemeler talep edilmiştir. Buradaki temel amaç; belediye işlerinin düzene sokulması ve ilerletilmesi araçlarının ortaya konulmasıdır. Bunun için yeni nahiyeler teşkil edilecektir. Gerekli görülen kazalara ahalden muteber kişilerin ve sancaklara da bizzat mutasarrıfların gönderilmesiyle oluşturulacak nahiyelere, müdür ve yardımcılar tayin edilecektir. Gönderilen muteber şahıslar ve mutasarrıflar bir kaza merkezine vardıklarında Kaza Meclisi azasından başka bilgi sahibi diğer insanlardan ve bilirkişilerden özel bir komisyon teşkil edecektir. Bu komisyon vasıtasıyla her kaza büyüklüğüne göre çok sayıda nahiyeye bölünecektir. Her bir nahiyenin nüfusu kadın ve erkeklerin sayısına göre 2 ila 5 bin arasında olacaktır. Bağlı köylerin nahiyeye en fazla iki saat mesafede olmasına dikkat edilecektir. Bir nahiye, yalnız birkaç köyü içerebileceği gibi 2 binden 5 bine kadar nüfusu olan köyler de tek başına bir nahiye oluşturabilecektir. Bu şekilde oluşturulacak nahiyelerde nüfus yoğunluğu Müslümanlardan oluşuyorsa nahiye müdürü Müslüman ve yardımcısı ise Hristiyan, nahiyenin

geneli Hristiyanlardan oluşuyorsa müdürü Hristiyan ve yardımcısı Müslüman olacaktır (BOA. DH. MKT. 1333/17, 1880, 1).

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk başlarda arazi sayımları yapılmış; bu sayımlarda öncelikli amaç, toprak ve mülkün tespiti olmuştur. Bu açıdan nüfusun da kaydedildiği bu sayımlarda nüfus ikinci planda kalmış; ancak tahmini olarak hesaplanabilmektedir. Bu nedenle Erzurum Vilayeti'nin Tanzimat öncesi demografik yapısı hakkındaki veriler kesinlik içermemektedir. Nitekim 1540 yılında yapılan tahririne göre Erzurum'da 21 mahallede toplam 27 hane nüfus yaşamaktadır. Takip eden dönemde devletin bölgeye yapmış olduğu yatırımlar ve önceki dönemlerde şehirden kaçmış olan halkın geri dönmesi ile nüfus artmaya başlamıştır. Tanzimat öncesinde II. Mahmut döneminde 1828-29 yıllarında nüfusun gerçek anlamda tespiti için bir sayım yapılmışsa da Rus Savaşı nedeniyle bütün yerleşim yerleri bu sayımda dâhil edilememiş; Rus işgali nedeniyle Erzurum Eyaleti sayımının dışında kalmıştır (Karpat, 2003, s. 56). Devlet tarafından gerçekleştirilen bazı sayım girişimlerine rağmen 19. yüzyılın ilk yarısında Erzurum'a ilişkin nüfus bilgileri bazı seyyahlardan öğrenilebilmektedir. Brant, Rus istilasından önce vilayetin nüfusunu 130 bin, işgal ordusu ile Erzurum'a giden Puskin 100 bin olarak vermektedir. Savaşın ve savaşın neden olduğu kıtlıkların sonucunda yerli halkın bir kısmı, İran ve Rusya'ya kaçmıştır. Rus işgalinden önce 130 bin dolaylarında olan şehir nüfusu, işgalin ertesinde 15 bine kadar düşmüştür. Yerlerinden ayrılan reaya, devletin girişimleri ile büyük ölçüde geriye dönmüştür (Küçük, 1976-77, s. 185; Parmaksızoğlu, 1968, s. 377). Ubicini, Erzurum Vilayeti'nin Erzurum, Çıldır, Kars ve Bayezid sancakları için toplam nüfusunu 100 bin olarak vermektedir (Ubicini, 1851, s. 51).

Erzurum'da Tanzimat ertesinde 1845 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımına ilişkin arşiv belgesinin detayları Küçük (1976-77) tarafından yayımlanmıştır. Buna göre vilayetin nüfusu, 78.447'si Müslüman ve 27.182'si gayrimüslim olmak üzere 105.629'dur. Bölgedeki İngiliz konsolosları Mr. Antoine Magack and Sir Robert Dalyell'in 1865 tarihli raporlarında Erzurum Vilayeti'nin toplam nüfusu; Erzurum, Muş, Bayezid, Kars, Çıldır sancakları ve Van mutasarrıflığı dâhilindeki sancaklarla birlikte 1,2 milyondur. Bu rakamın yaklaşık 790 bini Müslüman iken kalanı Hristiyan'dır (Report by Mr. Antoine Magack and Sir Robert Dalyell, 1865, ss. 453-454). Çalışmanın dönem aralığı ile tutarlı olması amacıyla 1877-78 Osmanlı – Rus Savaşı öncesi ve sonrasındaki nüfus verileri aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir.

Tablo 1. Yıllar İtibariyle Erzurum Vilayeti'nde Nüfus Dağılımı

Yıllar		1863	1875	1876	1877	1882
<i>Erzurum Sancağı</i>	<i>Müslüman</i>	302.582	100.794	100.764	108.355	89.897
	<i>Ermeni</i>		27.096	27.596	34.358	29.689
	<i>Rum, Katolik, Protestan ve Yahudi</i>	97.495	2.882	2.412	1.744	1.543
<i>Bayburd Sancağı</i>	<i>Müslüman</i>		-	-	-	48.741
	<i>Ermeni</i>		-	-	-	5.504
	<i>Rum, Katolik, Protestan ve Yahudi</i>		-	-	-	3.224
<i>Bayezid Sancağı</i>	<i>Müslüman</i>	27.550	22.175	23.885	35.889	40.776
	<i>Ermeni</i>		-	-	-	-
	<i>Rum, Katolik, Protestan, Yahudi vd.*</i>	5.810	7.782	6.932	6.036	5.644
<i>Erzincan Sancağı</i>	<i>Müslüman</i>		45.897	45.997	49.028	34.941
	<i>Ermeni</i>		10.324	10.324	10.907	8.727
	<i>Rum, Katolik, Protestan, Yahudi vd.</i>		985	985	995	695
<i>Kars Sancağı</i>	<i>Müslüman</i>	59.710	18.920	20.420	20.400	-
	<i>Ermeni</i>		-	-	-	-
	<i>Rum, Katolik, Protestan, Yahudi vd.</i>	14.616	2.815	4.815	4.815	-
<i>Çıldır Sancağı</i>	<i>Müslüman</i>	105.644	50.952	51.459	53.489	-
	<i>Ermeni</i>		-	-	-	-
	<i>Rum, Katolik, Protestan, Yahudi vd.</i>	8.505	1.945	2.006	2.006	-
<i>Muş Sancağı</i>	<i>Müslüman</i>	86.660	57.708	57.656	-	-
	<i>Ermeni</i>		43.019	43.019	-	-
	<i>Rum, Katolik, Protestan, Yahudi vd.</i>	73.542	4.076	4.077	-	-
<i>Van Mutasarrıflığı</i>	<i>Müslüman</i>	209.600	128.300	128.285	-	-
	<i>Ermeni</i>		-	-	-	-
	<i>Rum, Katolik, Protestan, Yahudi vd.</i>	209.100	105.429	105.404	-	-
Genel Toplam		1.200.814	631.639	637.078	327.216	278.891

Kaynak: Salname-i Vilayet-i Erzurum H. 1292, H. 1293, H. 1294, H. 1299; Magack ve Dalyell, 1865, ss. 453-454.

*Bayezid'de Yezidi nüfus var ve Hristiyan, Katolik vd. içerisinde yer alıyor.

Tabloda dikkat edilmesi gereken husus vilayet salnamelerinde belirtilen nüfusun yalnızca erkekleri kapsıyor oluşu, buna karşılık İngiliz konsolosları Mr. Antoine Magack ve Sir Robert Dalyell'in 1865 yılına ilişkin verdikleri sayının toplam nüfusu ifade ediyor oluşudur. Tarih boyunca yeryüzünde kadın ve erkek nüfus oranının bire yakın olduğu ve bölgede faaliyet gösteren yabancı devlet temsilcilerinin nüfusa ilişkin verileri büyük ölçüde Osmanlı sayımlarından elde ettiği göz önüne alındığında 1863 yılında 1,2 milyon olan vilayet nüfusu aradan geçen 12 yıllık sürede ancak 1,26 milyon yükselmiştir. Bu anlamda savaş öncesinde Erzurum Vilayeti'nin nüfusunda ciddi bir değişim söz konusu değildir. Fakat savaşın ardından hem erkek nüfusun büyük ölçüde silahaltına alınması hem de gayrimüslim nüfusun sayısındaki ciddi azalma vilayetin nüfusunun savaş sonrasında savaş öncesine göre neredeyse yarı yarıya azalmasına neden olmuştur. Aynı mantık çerçevesinde savaşın ilk yılı olan 1877'de vilayet nüfusu yaklaşık olarak 650 bin olacaktır. Savaşın üzerinden 4 yıla yakın zaman geçmiş olmasına rağmen nüfus daha da azalmış ve 560 bin dolaylarına gerilemiştir.

93 Harbi esnasında nüfus üzerinde belirleyici olan bir etken de savaştan ayrı olarak salgın hastalıklardır. Özellikle Erzurum'da konuşlanan birlikler arasında yayılan karahumma hastalığı nedeniyle günde 300-400 nefer muayeneye ihtiyaç duyduğu gibi, bunlardan yarısından fazlasının hastaneye yatırılması gerekmiş; ölümlerin artması üzerine kefenlik bez tedarikinde bile zorluk çekilmiştir. Doktor yetersizliğine bağlı olarak doktor başına hasta sayısı 400'e kadar yükselmiştir (Mehmed Arif Bey, 1973, ss. 860-861). Bu nedenle bölgede yabancı doktorlar da görev almış ve bu doktorlardan James Denniston'un ifadesine göre 1877 Ekim ayından 1878 Şubat ayına kadar geçen yaklaşık 4 aylık sürede 9.500 asker ölmüştür. Toplam olarak savaş döneminde ise sadece karahumma hastalığından 40 bin kişinin öldüğü tahmin edilmektedir (Manastırlı Mehmed Rifat Bey, 2010, s. 235; Yıldırım, 1985, s. 1327).

Anadolu'nun doğu vilayetlerinde göçebe aşiretler de sahip oldukları yoğunluk ile demografik yapı üzerinde belirleyici olmuştur. Bunlar içerisinde Türkler kadar Kürt ve Arap aşiretleri ve Sünnilerle birlikte Şiiler de yer almaktadır. Bunlardan Şii olanlar dinî yakınlıkları nedeniyle İran'ı yöneten hanedanlarla yakın temas içerisindeydi. Osmanlı merkeziyetçiliği ile çok da bağdaşmayan bu yapı karşısında Osmanlı yönetimi pragmatik davranmış ve yurtluk yahut ocaklık adı verilen sistemler ile kendi sistemini bölgesel özellikler ile kaynaştırmıştır. Osmanlı Devleti yöreyi ilk ele geçirdiği andan itibaren uyguladığı aşiretleri yerleşik yaşama geçirme politikasını 19. yüzyılda da sürdürmüştür (Karpat, 2003, ss. 98-99; Kodaman, 1987, s. 18). Yerel devlet yöneticilerinin, yerel aşiret önderlerinin ve dini liderlerin baskıları, aşiretlerin kamu otoritesini kabul etmeyen bir tavır takınmalarına neden olmuştur (Kodaman, 1987, s. 84). Bu konar-göçer aşiretlerin yaşam tarzı, bölgesel güvenliği tehlikeye attığı gibi ticari faaliyetlerin de sağlıklı bir şekilde işlenmesini engellemiştir. Osmanlı hükümetinin Erzurum Vilayeti'ndeki göçebelere yerleşik hayata geçirmek için gerçekleştirdiği önemli bir politika hamlesi, 1871 yılında yürürlüğe giren yeni vilayet düzenlemesidir. Bu düzenleme ile Erzurum Vilayeti genelinde aşiretlerin yoğun olarak yaşadığı doğu bölgelerinde nahiye teşkilatı oluşturulmuş ve her bir konar-göçer aşiret birer nahiye şeklinde belirlenerek ilgili konar-göçer aşiretin reisi de nahiye müdürü olarak görevlendirilmiştir. Şüphesiz böyle bir politikanın takip edilmesinin arkasındaki esas amaç vergi tahsil etmek, konar-göçerlerin çevredeki yerleşim yerlerine verdiği zararın önüne geçmek, bu aşiretlerin devlete karşı ayaklanmalarını engellemek ve nihayetinde ilgili nizamname çerçevesinde aşiretleri kontrol altına almaktır. Bu nizamname ile aynı zamanda süregelen aşiret yapısı yapı bir anlamda meşruiyet kazanmıştır (Ortaylı, 2000, s. 105). Sonraki dönemde II. Abdülhamid zamanında aşiretlerin kanunlara itaat etmesini sağlamak, böylece bölgenin güvenliğini tesis ederek; ticari faaliyetlerin güven içerisinde gerçekleştirilmesini mümkün kılmak için aşiretler, alaylar halinde teşkilatlandırılarak; yeni oluşturulan Hamidiye Hafif Süvari Alaylarında görevlendirilmiştir (Karataş, 2011, s. 109).

Bölgedeki göçebe aşiretlerin neden olduğu göçebelik-yerleşiklik açmazına bir de 18. yüzyıldan beri süregelen, Kırım Savaşı ile hızlanan ve 93 Harbi'nde alınan ağır hezimetin sonucunda kitlesel olarak gerçekleşen göç hareketlerinin sebep olduğu sıkıntılar eklenmiştir. Birçoğu mağlubiyetle sonuçlanan bu savaşların sonrasında kaybedilen bölgelerden yoğun bir göç başlamıştır. Özellikle 93 Harbi'nden sonra Kafkaslardan Osmanlı'nın Doğu bölgelerine çok sayıda muhacir göç etmiştir. Bunlardan Kars, Ardahan ve Batum'dan göç edenlerin önemli bir kısmı, bir gün tekrar geriye dönecekleri hesaba katılarak; Erzurum ve civarına yerleştirilmişlerdir. 1893 yılına kadar iskân edilenlerin sayısı yaklaşık olarak 20 bin civarındadır (Erkan, 1996, ss. 68, 156). Osmanlı hükümeti mevcut işlenmemiş arazilerin sayımını yaptıktan sonra göç ile gelen muhacirlere hayatlarını kazanabilmeleri için yük hayvanı, tohum ve ekilebilir toprak vermiştir (Karpat, 2002, s. 131).

Ekonomik Yapı

Ekonomik yapıyı kendi içerisinde mali yapı ve örgütlenme, tarım, sanayi ve ticaret olarak değerlendirebiliriz. Bu açıdan öncelikle Osmanlı Devleti'nin genel mali idaresi ile tutarlı bir biçimde Vilayet genelinde mali işlerin ne şekilde örgütlendiği ve hangi kurumsal çatı altında faaliyet gösterdiğini detaylandırmak gerekmektedir.

Mali Yapı ve Örgütlenme

Vilayet Nizamnamesi'nin yürürlüğe girdiği 1864 tarihinden Belediye Kanunu'nun kabul edildiği 1877 yılına kadar geçen dönem, Erzurum Vilayeti'nin beledi yönetim anlamında kurumlaşma aşamasını teşkil etmektedir. Bu çerçevede her şehir ve kasabada bir belediye meclisi oluşturulacak ve nahiyelerin yönetimi kanun ile tayin edilecekti. Büyük şehirler konumlarının gereklilik ve genişliğine göre mümkün mertebe 40 bin nüfus temel kabul edilerek; meclis idaresi tarafından belediyelere taksim edilecekti (Düstûr, H. 1299, s. 538). Yerel mali yapılanma, defterdarın sorumluluğunda olacaktı. Sancaklarda maliyenin başında muhasebeciler, kazalarda ise mal müdürleri yer alacaktı. Bu görevliler aynı zamanda idari birimlerinin mali anlamdaki intizamından da sorumlu tutulacaktı. Fakat 93 Harbi, gerek salgın hastalıklar ve gerekse askerî nedenlere bağlı olarak bu yönetim zemini üzerindeki şehirleşme sürecini sekteye uğratmıştır (Küçükkuşurlu, 2008, s. 47-49). Belediyenin gelir kalemleri; devlet tarafından belirlenen vergiler, padişahın iradesiyle tevzi olunacak olağan ve olağanüstü vergiler, kantar, kile, çeki ve zebhiye vergileri, hayvan alım-satımından alınan ihtisap vergisi ile yardım ve bağışlardan oluşmaktaydı. Belediye meclisinin mali işleri, vilayet ve livaların idare meclisleri tarafından denetlenmekteydi (Karataş, 2010, s. 37).

Osmanlı Devleti'nde kamu alacaklarının tahsiline dair ilk düzenleme 10 Kasım 1879 tarihli ve 41 maddelik Tahsil-i Emval Nizamnamesi'dir (Düstur, H. 1299, ss. 382-392). Daha sonra Erzurum Vilayeti'ni de içerisinde alan ve Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgede yapılacak ıslahatları de kapsayan 1895 tarihli Vilayat-ı Sitte Layihası vergi tahsiline ilişkin tamamlayıcı hükümler içermekle birlikte bu çalışmanın dönem aralığının dışında kaldığından detaylandırılmamıştır. 1879 Reform Programı ile II. Abdülhamid'in öncelikli hedefi; Maliye Nezareti'nin ülke içindeki organizasyon ve operasyonları için bir esas çerçeve meydana getirmektir. Nitekim 1880 ile 1887 yılları arasında mali işlerin idaresi, takibi ve denetimi amacıyla farklı komiteler teşkil edilmiştir. Daha önce özellikle eyalete ilişkin ve beledi organlar ve daha alt seviyede memurlar tarafından Dâhiliye Nezareti'nin kontrolü altında yerine getirilen idari yükümlülükler, Maliye Bakanlığı'na devredilmiştir. Bu farklı birimlerin tek bir çatı altında toplanabilmesi için Sultan, Genel Tahsilat biriminin organize edilmesi teklifinde bulunmuştur. Buna göre vergi tahsilatları, eyalet gelirlerine ilişkin vergilerin ne zaman tahsil edileceğini gösteren düzenlemeler çerçevesinde tahsilat işini gerçekleştirecek, tahsilat komitelerinin görevleri ve faturaların hazırlanması işi vergi tahsilatlarına devredilecektir. Sultan'ın talebi 11 Kasım 1879 tarihinde yayımlanan Tahsil-i Emval Nizamnamesi ile hayata geçirilmiştir. Nizamname ile bağımsız vergi tahsilatlarının yetki ve sorumluluklarına dair ilave düzenlemeler de yapılmıştır (Shaw ve Shaw, 1977, s. 224).

93 Harbi'ni sonlandıran Berlin Konferansı'nın kararlarına binaen Vilayet-i Sitte'de Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde yapılacak düzenlemelerin bir kısmı vergilendirme sistemine ilişkin bazı uygulamaları da içerisinde barındırmaktadır. Buna göre Erzurum, Van, Diyarbakir ve Halep vilayetlerinin ıslahı için görevlendirilen komiserler, idare meclisleri heyeti ile birlikte her türlü verginin tarh ve tahsilini etraflıca tahkik ve tetkik edecekti. Bundan sonra vilayet valilerinin de oylarıyla mevcut kanunlar ve düzenlemeler çerçevesinde ıslahı mümkün olan unsurlar, hemen ıslah edilecek; nizamnamelerin aslına zarar verilmeksizin değiştirilmesine bağlı fikir ve mütalaalar derhal Bab-ı Âli'ye bildirilecekti. Komiserlere verilen talimatnamede kanunlara uymayan göçebe unsurlara ilişkin hükümler de yer almaktaydı. Zira göçebe aşiretlerin kimi zaman diğer aşiretler ile birleşerek yaylaklar ve kışlaklar arasındaki hareketlerinin şekillendirdiği yaşam tarzlarına bağlı olarak meskûn halkın malına ve canına zarar vermesi devletin bölgede düzeni sağlamasına ciddi ölçüde engel olmaktadır. Bu bağlamda Devlet-i Aliyye'nin kanunlarının tamamen icra edilememiş olduğu yerlerde ve özellikle çadırlarda yahut iskân edilmiş aşiretlerin bulunduğu yerlerde komiserler en yakın askerî kumandanlardan talep edecekleri askerî kuvvet yardımıyla umumi kanun, intizam ve asayişe riayeti sağlayacaklardı. Ardından mirî gelirlerin düzenli bir biçimde tahsili için gerekli tedbirleri alacaklardı. Olağanüstü tedbirlerin alınması gerekliliğinin ortaya çıktığı durumlarda ise hemen Bab-ı Ali'ye müracaat edilecekti. Gerekirse bu yerlerde örfi idare de ilan edilebilecekti. Keza asayişin temin edilebilmesi amacıyla çadırlarda yaşayan göçebe aşiretlerden iskânı mümkün olanların kısım kısım iskânı

konusunda mahallî hükümetlere tavsiye verebileceklerdi (BOA. Y. A. HUS 160/111, 1879; BOA. İ. DH. 783/63676, 1879; BOA. Ayniyat No. 829, ss. 56, 107).

Bir eyaletin mali durumunu en kısa ve net biçimde yansıtan bilgi, o eyaletin bütçesidir. Çalışmanın dönem aralığı bağlamında 93 Harbi öncesinde ve sonrasında Erzurum Vilayeti'nin H. 1292 (1875), H. 1293 (1876), H. 1294 (1877) ve H. 1299 (1882) seneleri bütçeleri incelendiğinde aşağıdaki tablo karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 2: Erzurum Vilayeti'nin 93 Harbi Öncesi ve Sonrasındaki Bütçeleri

Yıllar	Gelirler (guruş)			
	1875	1876	1877	1882
<i>Vergi</i>	7.127.704	7.273.479	7.268.912	4.282.577
<i>Fazla vergi</i>	-	190.604	-	-
<i>Bedel-i Askerî</i>	2.022.221	2.792.197	2.949.001	2.462.568
<i>Maktu öşür bedeli</i>	21.299.638	-	-	20.597.582
<i>Olağan öşür vergisinin dörtte biri düşüldükten sonra kalan maktu bedel</i>	-	17.809.873	12.841.648	-
<i>Emaneten* tahsil edilen öşürün dörtte biri</i>	3.658.040	298.068	4.415.954	-
<i>Aşar</i>	-	-	-	62.568
<i>Tütün öşürü, Çiriş otu ve ipek</i>	-	51.343	34.171	-
<i>Ağnam hasılatı</i>	11.222.030	11.035.924	11.410.596	2.178.074
<i>Orman vergisi</i>	-	271.892	255.892	7.600
<i>Kıslak, otlak ve ağıl vergilerinden elde edilen gelir (varidat-ı rüsumiye)</i>	-	1.415.732	2.473.219	-
<i>Rüsumat Emaneti**</i>	-	13.623	127.905	-
<i>İskonto</i>	-	206.769	147.200	-
<i>Vesika ve Mazbata harcı ile tahsilat vb harçlar</i>	-	384.900	283.800	-
<i>Evrak-ı Sahiha</i>	-	-	-	316.522
<i>Mahkeme harcı</i>	-	-	-	506.258
<i>Çeşitli Gelirler</i>	-	-	-	25.265
<i>Tapu, evrak, tezkere vs hasılatı</i>	139.002	-	-	289.762
Toplam	45.468.635	41.745.304	42.007.698	30.729.272
Maaş Ödemeleri ve Giderler				
<i>Dâhiliye işleri</i>	6.830.451	7.025.551	7.043.461	6.208.207
<i>Mali işler</i>	5.550.977	5.497.500	5.345.493	4.281.355
<i>Şeri ve adli işler</i>	1.292.076	1.277.199	1.270.596	1.250.420
<i>Eğitim işleri</i>	159.656	169.695	190.520	85.496
<i>Ticari işler</i>	-	-	1.440	-
<i>Bayındırlık işleri</i>	232.100	210.100	184.900	296.828
<i>Sıhhiye</i>	-	-	-	960
Toplam	14.065.360	14.170.710	14.035.810	12.222.270

Kaynak: Vilayet-i Salname-i Erzurum H. 1292 (M. 1875), s. 135; Vilayet-i Salname-i Erzurum H. 1293 (M. 1876), s. 137; Vilayet-i Salname-i Erzurum H. 1294 (M. 1877), s. 134; Vilayet-i Salname-i Erzurum H. 1299 (M. 1882), s. 150.

Bütçe rakamları değerlendirildiğinde Vilayet'in en önemli gelir kalemlerinin, temel geçim kaynaklarının tarım ve hayvancılık olmasına bağlı olarak, öşür ve ağnam vergisi olduğu görülmektedir. Savaş öncesinde vergilerin toplam gelirlere oranı %20'ye yakındır. Savaş sonrasında ise bu oran %15'e kadar gerilemiştir. Savaş öncesi dönem ile birlikte değerlendirildiğinde 93 Harbi öncesinde de Osmanlı Devleti'nde genel olarak vergi gelirlerinin tahsilinde sıkıntılar yaşandığı görülmektedir. Devletin içerisinde bulunduğu borç krizi bu durumun yansımalarından birisidir. 1875 yılında başta Erzurum olmak üzere Cezayir-i Bahr-i Sefid, Akka, Beyrut, Şam-ı Şerif, Hama, Teke, Hamid, Burdur, Mamüretü'l-aziz, Sivas, İslimiye, Kastamonu ve Biga gibi pek çok sancakta öşür ve diğer vergilerin tahsili amacıyla gerçekleştirilen müzayedede herhangi bir talip çıkmamış ve birçok vergi kalemi emaneten idare edilmek zorunda kalmıştır. İlgili vilayetlerin vergi gelirlerine ilişkin yapılan tetkikatta açık bulunmuş ve bu açığın, zahire fiyatlarının hızla düşmesi, alım satım işlerindeki durgunluk, akçe iskontosunun yani bir anlamda faiz oranlarının giderek yükselmesi ve hayvan hastalıkları nedeniyle hayvan alım satımının da gerilmesi nedeniyle ortaya çıktığı gerekçe gösterilmiştir. Beyan edilen bu nedenlere ilişkin bir tahkikat yapılması düşünülmüşse de savaş nedeniyle mümkün olmamıştır (BOA. Y. A. RES. 2/54, 1879). Vergi gelirlerindeki düşme, tabii olarak savaş sonrasında da devam etmiştir. Bütçe rakamlarından da açıkça görülebildiği üzere 93 Harbi

* Öşür tahsilatı 1856'dan itibaren 1880'lere kadar hem emanet hem iltizam usulü mahallî olarak sürdürülmüştür [Bknz. Tabakoğlu, A. (1995). Öşür, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 34, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, s. 100.].

** Emaneten idare edildiği süreçte Gümrük Teşkilatı'nda ortaya çıkan karışıklıkları gidermek, gümrük işlemlerini düzenlemek ve gümrük personelini geliştirmek amacıyla kurulmuş kurum. İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde kaldırılarak 1909 yılında çıkarılan bir düzenleme ile gümrükler Maliye'ye bağlanmıştır (Bknz. <https://istanbulbolge.ticaret.gov.tr/kurumsal/tarihce> 21.03.2020).

sonrasında vilayet bütçesinin önemli vergi kalemlerinden ağnam vergisi ciddi ölçüde düşmüştür. Vilayetin savaş sonrası vergi gelirlerinde düşüğe neden olan bir olumsuzluk da bazı köylerin savaş esnasında orduya sağladıkları erzak desteğinin, vergilerinden düşülmesini, üste kalan meblağın da kendilerine ödenmesini talep etmesi olmuştur (BOA. DH. MKT. 1327/72, 1879). Vilayetlerin bir senelik masraf ve gelirlerini gösteren 1882 tarihli cetvele göre Erzurum Vilayeti'nin maliyeden devrolunan, nizamiye, bahriye, tophane ve jandarma mensuplarının maaşlarından oluşan aylık toplam masrafı 101.789 kuruş 20 paradır. Bu meblağın aylık olduğu düşünöldüğünde bu ödemelerin vilayetin toplam bütçe giderlerinin %10'una tekabül ettiği anlaşılmaktadır (BOA. ML. MSF. D. Defter No. 19442, 1882).

Savaş sonrasında devleti malî yönden sıkıntıya sokan önemli bir husus da muhacirlerin iskânı olmuştur. Muhacirler için yapılacak harcamalar, Hazine tarafından olağanüstü masraflar kaleminden karşılanmış ve belirlenen talimatlara ve emsal uygulamalara uygun olarak gerçekleştirilmiştir. 1880 senesi için 93 Harbi sonrası Rusya'nın yönetimine geçen Kars'tan Erzurum'a göç edenlerin tayinat (erzak) bedeli için 36 bin 33 kuruş 39 para harcanmıştır. Bu, yalnız 1880 yılında Kars'tan Erzurum Vilayeti'ne göç edenler için geçerli olan rakamdı. Aynı yıl Erzurum'a göç eden muhacirler için ayrılan toplam meblağ ise 400 bin kuruştur. Göç edenlerden çok kötü durumda olanlar için büyüklere 200'er ve küçüklere de 100'er dirhem ekme verilmiş ve yapılan her bir harcama senet ve defterlere kaydedilerek Maliye Nezareti'ne bildirilmiştir (BOA. İ. DH. 799/64767, 1880; BOA. DH. MKT. 1329/64, 1881).

Zirai Üretim

Zirai açıdan bakıldığında Evliya Çelebi'nin de seyahatnamesinde belirttiği üzere Erzurum, kışı sert fakat toprağı geniş ve verimli bir bölgedir. Çelebi'nin ifadesine göre Fırat Nehri ile yaklaşık yetmiş adet büyük ırmak bölgeyi sulamaktadır ve Erzurum Ovası, yüzlerce bakımlı köyle bezenmiş yeşil ve bakımlı ovalardan oluşmaktadır (Dağı ve Kahraman (haz.), 2008, ss. 236, 237, 245). Erzurum Ovası'ndaki sazlıklar Erzurum ekonomisine önemli katkılar sunmaktadır. Karasu Nehri'nden başlayarak Ilıca'ya kadar devam eden ve yaklaşık 20 km uzunluğundaki sazlıklar, kâğıt üretiminde olduğu gibi kalem yapımı, hasır imali, ısınma ihtiyacının karşılanması, evlerin üstlerinin örtülmesi ve hayvan yemi imalinde kullanılmıştır (Tozlu, 2002a, ss. 189-214).

Evliya Çelebi 17. yüzyılda her ne kadar Erzurum Ovası'nı övgüye değer bulsa da çalışmanın dönemi itibarıyla Erzurum Vilayeti'nde tarımsal faaliyetlerin gerçekleştirilme biçimi, Anadolu'nun diğer eyaletlerinde de olduğu gibi genel bir ihmalkârlık ile karşı karşıyaydı. Diğer birçok kırsal bölgede olduğu gibi burada da rençberlerin büyük bir çoğunluğu kasabalarındaki tefecilere borçluydu. Yetersiz taleple birlikte çiftçilerin ürünlerini uygun bir maliyet ile nakledebilecekleri ulaştırma olanaklarının yokluğu, bölge çiftçisinin kazancını sınırlandırmaktaydı (Report by Mr. Consul Taylor, 1866, s. 223). Bölgenin tahıl stokları komşu bölgelerin yoğun tahıl ihtiyacına rağmen, mevcut yolların zorlukları ve sınırlı ulaşım araçlarının ihracatı engellemesi nedeniyle devre dışı kalmaktaydı. Ulaştırma olanaklarının yokluğu bölgenin Avrupa'nın hammadde ihtiyacını sağlayan diğer bölgelerle rekabet edebilmesini engellemektedir (Report by Mr Consul Taylor, 1868, ss. 581-582). Ürettikleri ürünleri satacak bir pazarın yokluğu ve buna bağlı olarak ortaya çıkan talep yetersizliği, ekim alanlarını daraltmakta ve çiftçileri ürün miktarıyla orantılı vergileri ödeme noktasında zor duruma sokmaktaydı. Eşit olmayan bir baskı ve tahsilat sürecindeki zorlamalar, üretici üzerinde neden olduğu tedirginlikten ayrı olarak başta tütün olmak üzere bazı ürünlerde kaçakçılığa neden olmaktaydı (Report by Mr Consul Taylor, 1868, s. 580). Bütün bu zorluklar altında gerçekleştirilen zirai faaliyetler neticesinde vilayette üretilen başlıca zirai ve hayvansal ürünler aşağıdaki tabloda listelenmiştir.

Tablo 3. Erzurum Vilayeti'nin Zirai ve Hayvansal Üretimi

	Ürünler	1875	1876	1877	1882
Hububat (kile)	Buğday	3.978.500	8.995.200	2.328.150	2.652.250
	Sarıbağ%	-	-	-	812.000
	Arpa	3.109.967	2.325.860	1.997.900	1.706.870
	Çavdar	440.375	415.075	(sılık)	151.000
	Darı	186.570	186.010	86.110	52.800
	Ceviz	963.120	10.162.185	23.285	8.490
	Zekerek*	67.715	108.350	29.550	130.220
Nebatat	Nohud	16.000	9.310	2.550	1.600
	Mercimek	16.300	17.725	30.860	990
	Fasulye	68.985	47.580	20.090	5.210
	Kavun, karpuz	1.789.500	2.680.860	468.500	470.000
	Soğan	749.820	901.953	409.254	472.000
	Patates	92.170	34.000	33.000	77.650
Meyve	Vişne	103.650	101.850	45.050	70.970
	Elma	502.147	483.050	191.850	124.875
	Zerdali	1.124.357	221.700	91.000	220.890
	Erik	391.120	279.075	155.200	114.600
	Keten tohumu	58.528	28.522	302.500	-
	Armut	897.072	313.300	134.000	101.660
	Üzüm	1.139.572	905.400	153.420	357.270
	Dut	715.804	806.150	804.650	604.870
	Lazut (mısır)	89.300	478.210	510.500	-
	Şalgam	194.000	267.600	436.100	57.830
	Lahana	1.326.566	1.504.600	372.300	826.500
	Hayvanat	Öküz	202.928	324.700	247.200
Manda		96.226	108.150	42.620	29.124
İnek		202.632	275.350	199.250	129.178
Koç		219.143	309.392	77.170	30.121
Dişi koyun		1.669.585	1.861.927	1.492.437	562.757
Kuzu		744.246	699.650	364.550	325.561
Teke		196.778	130.854	49.411	13.266
Dana		112.763	143.500	85.950	52.244
Dişi Keçi		698.481	772.638	508.600	764.680
Oğlak		311.649	349.770	200.600	180.200
Eşek		71.880	83.730	49.230	19.807

Not: Tablonun basitleştirilmesi amacıyla hububatta 100 bin kilenin, nebatatta 10 bin kilenin, meyvelerde 100 bin kilenin ve hayvanlarda 100 bin adet in altında üretilen ürünler tabloya dâhil edilmemiştir.

Kaynak: Vilayet-i Salname-i Erzurum H. 1292 (M. 1875), s. 135; Vilayet-i Salname-i Erzurum H. 1293 (M. 1876), s. 137; Vilayet-i Salname-i Erzurum H. 1294 (M. 1877), s. 134.; Vilayet-i Salname-i Erzurum H. 1299 (M. 1882), s. 150.

Tablodan da görülebildiği üzere savaşla birlikte başta buğday olmak üzere birçok zirai ürünün üretim miktarında ciddi düşüşler yaşanmıştır. Savaş öncesinde buğday üretim miktarındaki artış bir ihtiyat hazırlığı olarak değerlendirilebilir. Benzer bir azalma kavun, karpuz, üzüm, elma gibi meyve ve fasulye, mercimek ve soğan gibi hububat ve sebzelerde de görülmektedir. Savaş süresince hem gıda hem de taşıma amaçlı kullanılması ve savaş nedeniyle yaşanan telefata bağlı olarak yük hayvanlarının ve koç, koyun, kuzu ve teke gibi küçükbaş türlerin sayısı çok büyük oranda azalmıştır. Üretimdeki bu azalma nedeniyle çok zor şartlar içerisinde kaldıklarından Erzurum halkına 1878 senesi aşar ve temettü vergisi ile 1879 senesi ağnam vergisinden kısmî muafiyet tanınmıştır (BOA. DH. ŞFR. 113/7, 1878).

Savaş esnasında gerçekleştirilen askerî harekât, bazı bölgelerin Rus işgaline uğraması ve birçok vilayette hayvan hastalıklarının ortaya çıkması nedeniyle önemli miktarda zayıt ve telefata gerçekleşmiştir. Buna rağmen çift ve nakliye hayvanları ile ağnam, keçi ve karasığır gibi hayvanların ihracına devam edilmesine bağlı olarak Osmanlı toprakları içerisinde hayvan ihtiyacının artması nedeniyle hayvan ihracı ülkenin birçok vilayetinde geçici süreyle yasaklanmıştır (BOA. ŞD. 1505/42, 1879). Bununla birlikte savaş süresince ve sonrasında Kars ve Çıldır ile diğer bazı yerlerden Erzurum Vilayeti'ne göç edenlerin yanında hayvanlarını da getirmişlerdir. Bunun üzerine Rusya Devleti'nin Erzurum'da bulunan genel konsolosu, Rus yönetimine giren bölgelerden getirilen hayvan sayısının Erzurum Vilayeti'nden dışarıya ihraç edilenlere

* Güz mevsiminde ekilen bir tür buğday

* Keten tohumunun yağı alındıktan sonra tohumların geri kalan atığı hayvan yemi olarak kullanılmakta idi. Tahrir defterinde bu verginin adı "zekerek" olarak geçmektedir

göre çok daha fazla olması nedeniyle hayvan ihracatına ilişkin yasağın kaldırılmasını talep etmiştir. Sefarettin kendisine verilen cevapta ihraç yasağının sadece Diyarbakir ve Van sancakları için geçerli olduğu bildirilmiş; mahallı ihtiyaı karşılayacak sayıda hayvanın bulunması koşuluyla ihracat yasağının kaldırılması kararı, Meclis-i İdare-i Vilayet'e bırakılmıştır (BOA. şD. 1174/16, 1880). Tıbbi tedbirlerin yetersizliği ve ihmalkarlık gibi önemli olumsuz durumlara rağmen hastalık ılımlı seyretse de çok sayıda hayvan bu süreçte sığır vebası salgını nedeniyle telef olmuştur (Report by Consul Everett, 1884, s. 1411). Hayvan ihracatına ilişkin yasaklamalar farklı bölgelerde farklı ölçüde esnetilerek ve kimi durumlarda askerı gereksinimler çerçevesinde sıklılaştırılarak; 1880'li yılların ikinci yarısına kadar devam etmiştir (BOA. DH. MKT. 1461/27, 1887)

Erzurum'da ikamet eden İngiltere konsolosuna Van'da bulunan Mösyö Clayton tarafından 9 Mayıs 1879 tarihli tahriratta buğday fiyatının 5 sene içerisinde 5 kat arttığı, buğdayın somarı* savaş öncesinde 25-30 kuruştan satılıyor iken 120 kuruşa çıktığı, otun (giyah) bile piyasada bulunamadığı ve somarının 70 kuruşa satıldığı ifade edilmektedir. Tahriratta fiyat artışlarında yaşanan nedenler de sıralanmıştır. Bunun baskın nedeni savaş nedeniyle ekili alanların miktarının önemli ölçüde azalmış olmasıdır. Ayrıca, vilayette asayiş sorunlarının yaşanması, Kürt aşiretlerin mahsulatın bir kısmını nakletmesi, kuraklık ve ekirge istilası ve durumun vahametinin idrak edilememiş olması nedeniyle evre bölgelere zahire gönderilmesi gibi nedenlerle buğdayda kıtlık yaşanmıştır. Un fiyatının artması doğal olarak ekmek fiyatlarındaki artışı da beraberinde getirmiştir. Bu nedenle zahire ihracı yasaklanmıştır. Buğday fiyatlarındaki artış, ahalinin alım gücünün düşmesine yol açmıştır. Ahalinin galeyana gelmesi nedeniyle ekmekiler fırınlarını kapatmak zorunda kalmışlardır. Kıtlığa ek olarak stokçuluk nedeniyle fırıncılar ekmeğin kıyyesini (okka=1282 gram) 100 paraya satmaya başlamışlardır**. Hkmet tarafından bu durumun önüne geçmek amacıyla etkin bir politika takip edilememiş; köylülerin buğday tohumuna duydukları ihtiyaı gidermek için bir takım komisyonlar teşkil edilmesine karar verilmiştir (BOA. HR. TO. 257/59, 1879).

Nihayetinde savaş öncesi ve sonrası Erzurum Vilayeti'nin genel üretim kapasitesi, yaklaşık çeyrek asırdır herhangi bir gelişme göstermemiş; hasat miktarı yıldan yıla değişmekle birlikte kuraklık, ekirge istilaları ve hayvan hastalıkları gibi doğal olumsuzluklar, yerli halk için en büyük tedirginlik kaynağı olmayı srdrmştir. Hasadın bol olduğu dönemlerde bölge halkının temel geçim kaynağı olan tahılın aşırı ucuzlaması, ulaştırma olanaklarının yetersiz ve pahalı olduğu gerçeği ile birleştiğinde şiddetli bir yokluğun doğmasına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla çiftçilerin tembellik yahut ilgisizliklerinden, modern tekniklerle uyuşmayan ilkel usullerin tatbik edilmesinden, eğitimsizlikten yahut mevcut emek kapasitesine göre işlenebilir en uygun arazi büyüklüklerinin belirlenememesinden ziyade ulaştırma araçlarının geliştirilmesine duyulan ihtiyaç kendisini sürekli bir biçimde göstermeye devam etmiştir (Report by Consul Everett, 1884, s. 1411; Report by Vice-Consul Eyre, 1883, s. 1757).

Sınai retim

Osmanlı Devleti'nin genel sınai yapısı ile paralel bir biçimde Erzurum Vilayeti'ndeki sınai faaliyetler de büyük ölçüde emek yoğun zanaatlardan oluşmaktadır. Erzurum Vilayeti'nin ve ağırlıklı olarak da Erzurum Sancağı'nın ana sanayi kolu, ateşli silahlar ve bıçak üretimidir. Bunlar içerisinde en eskisinden en yenisine kadar farklı sistemlere göre üretilen tüfekler, tabancalar ve alaybozan adı verilen eski tip silahlar da yer almaktadır. Yoğun talep gören bu silahlardan bazı numuneler, 1867 yılında Paris, 1873 yılında Viyana ve 1876 yılında Philadelphia'da düzenlenen milletlerarası sergilere gönderilmiş ve ülkenin silah üreticilerinin tanıtılmasına katkıda bulunmuştur. Bölgedeki diğer zanaat kolları ise demircilik, debbağlık, iplikçilik, değerli metal işçiliği, altın ve gümüş ile kuyumculuktur. Özellikle deri ve krk sanayi oldukça önemli bir ilerleme göstermiştir. Krk esnafı da yurt içinden ve yurtdışından tedarik ettiği tilki, vaşak ve sansar derilerinden her türlü kürkü imal edebilmektedir. Deriler sadece koşu vilayetlerden değil Rusya ve İran'dan da imal edilmek için Erzurum'a gönderilmektedir (Cuinet, 1892, s. 175).

Salnamelerde ifade edildiği üzere; Erzurum'da kılıç, çakma, kundakçı, kalemtraş, makas, kehribar, bıçak takımları, mürekkep hokkaları ve bronzdan dökme mangal, şamdan, demir, bakır ile kuyumcu işleri konularında ehliyetli ustalar bulunmaktadır. Dolayısıyla vilayette ev aletleri ve zira aletler için zaruri her türlü levazımatı imal edebilecek zanaatkâr vardır. Çıldır gibi ahalsinin genelini göçebelerin teşkil ettiği bölgelerde seccadelik keçe ve Kürt halıları dokunup; imal edilmekte ve diğer kaza ve bölgelere satılmaktadır (Salname-i Vilayet-i Erzurum, H. 1294, ss. 161, 165; Okcu ve Akdağ, 2010, s. 327).

* Somar 16 kiloluk bir tahıl leğidir.

**17 Temmuz 1877 tarihli bir belgede gayet pişkin ve beyaz ekmeğin fiyatının 34 para olduğu ifade edilmektedir (BOA. YB021. 72/150, 1877).

Diyarbakir, Halep ve Arapkir, buradaki yerli imalatçılar için önemli hammadde sağlamakta, inciler, taklit mücevherler, yağ, sabun, yerli hırdavat, hazır giyim ve Harput şarabı dâhil olmak üzere İstanbul'a gönderilmektedir. Burada hazırlanarak; İstanbul ve Mısır'a gönderilen diğer bir ürün ise pastırma adı verilen kurutulmuş ettir. Diğer iki Türk kasabası Diyarbakir ve Kayseri, bu üründe Erzurum ile rekabet halindedir (Report by Mr. Consul Taylor, 1866, s. 222). Modern anlamda yerli imalat faaliyetleri; ipek ve ipek pamuk karışımı mamul mallardan ibarettir. Tütün Muş'ta üretilmektedir. Kars yakınındaki Soğanlı Dağ'da üretilen kereste, yapı işleri için Gümrü'de kullanılmaktadır. Baskılı ve düz pamuklu İngiliz mamuller ve Fransız imalatı şeker, kaçak yollardan Rusya'ya sevk edilmektedir (Report by Mr. Consul Taylor, 1866, s. 221). İngiliz konsolosluk raporlarına göre bazı yerel yöneticiler, milliyetçi bir bakış açısı ile yerel dokuyucuları atölyelerinde sadece yerli iplik kullanmaları konusunda teşvik etse de deneyimler, bu atölyelerde İngiliz malları gibi kaliteli ve ucuza üretim yapmanın mümkün olmadığını göstermektedir (Report by Consul Taylor, 1873, s. 1122). Aşağıdaki tabloda Erzurum Vilayeti'nde üretilen hammadde, yarı mamul ve mamul mallardan bölgesel anlamda önemli olanlar ile ihracata yönelik olanlar listelenmektedir.

Tablo 4. Erzurum Vilayeti'nde Üretilen Zanaat Ürünleri

Ad	Fiyat	Üretim Yeri	Yıllık Üretim	Notlar
Orpiment*	Batmanı 78 kuruş	Çölemerik	Limitsiz	Halep üzerinden Avrupa'ya ve İran'a ihraç edilen bu madenin üretimi birkaç yıldır durmuş
Kömür	Batmanı 67 kuruş	Van	Bilinmiyor	Kirli ve toprakla karışık
Kuruşun	Batmanı 36 kuruş	Çölemerik	Belirsiz	Oldukça zengin ve üretken olmasına rağmen Hakkâri'deki kronik karışıklıklar nedeniyle işletilemiyor
Tuz	Batmanı 5 kuruş 10 para	Kars ve Çıldır	Sınırsız	Yıllık 100 bin cwt üretiyor ve vilayet içerisinde tüketiliyor
Buğday	170 okkası 155 kuruş	Adilcevaz	100 bin quarter	Çok iyi kalite, beyaz buğday, ihracat yok
Keten tohumu	Batmanı 6 kuruş	Vilayet geneli	200 bin lbs	Hristiyanlar tarafından dini günlerde ve hayvan yemi olarak
Shercesh**	Okkası 2,5 kuruş	Van ve Muş	100 bin lbs	Tüm imalat sanayinde sertleştirme için kullanılmakta
Sumak	Okkası 14,5 kuruş	Bitlis	Sınırsız	Deriye siyah renk vermek için kullanılmakta, yapraklar ve kurutulmuşu ile pudra yapılmakta
Tütün	Okkası 6,5 kuruş	Muş	562.500 lbs	İyi kalitede olanları Rusya'ya ihraç ediliyor
Pamuk	Okkası 14 kuruş	Erzincan	60 bin lbs	Üretim sınırlı ve belirsiz. Tümü Erzincan'da imalathanelerde kullanılıyor
Sabun	Okkası 4 kuruş	Erzurum	150 bin lbs	Yağ ve pastırma ve pestil haline getirilmiş et üretimi için kesilen öküzlerin iliginden yapılıyor. Oldukça kirli çok tercih edilmiyor
Kırmızı şarap	Okkası 1 kuruş	Van	-	3 farklı kalitede tümü Van'da tüketiliyor, tadı asidik ve tortulu
Peşamal	Tanesi 17,5 kuruş	Erzurum	1200 adet	İngiltere'den ithal edilen kırmızı iplikle ve düz Türk ipliği ile üretiliyor. 3 tezgahta 12 kişi istihdam ediliyor
İpek iplik	Dirhemi 1,25 kuruş	Erzurum	700 lbs	İran'da kurutulmuş farklı renklerde kullanılıyor
Hint keçesi	Parçası 400 kuruş	Bayburt	700 lbs	Kürt kadınlar tarafından boş zamanlarında evlerde yapılıyor. Kaba olmasına rağmen uzun ömürlü.
Koza	Dirhemi 10 para	Van	1.400 lbs	Burada ipek kültürü geç gelişti fakat üretim kaliteli ve büyük ölçüde Bursa'ya ihraç edilmekte ayrıca Erzurum ve Erzincan'da imal edilmek üzere İran'dan ithalat da yapmakta
Kürk	-	-	-	Burada çok farklı türlerde deriler yapılmakta, en değerli olanları vaşak ve sansar derisinden olanlar Kurt, Tilki ve Ayı derisinden olanlar da önemli miktarda yapıp ihraç edilmekte.
Maroken deri, parçalar halinde	Tanesi 20,5 kuruş	Van	10 bin parça	Keçi derisinden ve kurutulmuş kırmızı böceğinden yapılmakta Van ve Erzurum'daki önemli yerel endüstriler arasında yer almakta
Manda derisi	Tanesi 110 kuruş	Erzurum	1000 adet	Bölgede 3 adet dabakhane var her birinde 30 adam çalışmakta ve tüm deri türleri hazırlanmakta, kalite hemen hemen aynı ve her zaman talep gören alman derisi ithal edilmekte
Maroken deri	Parçası 25 kuruş	Erzurum	5 bin parça	Kırmızı ve sarı renk olanlar esasen Rusya'ya ihraç edilmekte

Not: 1 Batman = 6 Okka = 7,69kg; 1 quarter = 12,7 kg; 1 lbs = 0,45 kg. **Kaynak:** Report by Consul Taylor, 1873, ss. 1126-1135.

* Orpiment: Bir tür mineral

** Shercesh: İmalat Sanayiinde kullanılan bir tür sertleştirici madde

Tabloda verilmemiş olmakla birlikte bakır mutfak aletleri ve sobalar gibi büyük ölçüde Diyarbakır, Musul ve Bağdat'a ihraç edilen ve yapımında kullanılan metallerin kaba halde İngiltere'den ithal edildiği ürünler ile çanak, çömlek, tuğla, yemek takımı gibi toprak kökenli ürünler, demir ve çelik ürünleri ve mermerden imal edilen lüks ürünlerin imalatında çalışan sınıfların çok büyük bir bölümü Ermenilerdir (Report by Consul Taylor, 1873, s. 1136). Nitekim Rus konsolos General Mayevski'ye göre de Osmanlı Devleti'nin doğu eyaletlerinde ikamet eden Ermeni ahalisi, toplumun en zengin tabakasını meydana getirmekte ve sınai ve ticari faaliyetler büyük ölçüde bunların elinde bulunmaktadır (Aslan, 2004, s. 4). Bu nüfusun önemli bir kısmı 1828-29 Savaşı'nı takiben Rusların ve onlarla işbirliği yapan Ermeni din adamlarının yönlendirmesiyle Kafkaslarda Rus hâkimiyetinde bulunan topraklara göç ettirilmiştir. Göç eden Ermenilerin toplumsal konumları itibariyle nüfuzlu bir sınıf olması ve birçoğunun sanayi erbabı olması, Erzurum'un ekonomik yapısı için olumsuz bir sonuç doğurmuştur (Şimşir, 1986, s. 86). Mehmet Nusret Bey'e göre 1828-29 Savaşı'ndan önce 100-130 bin civarında olan Ermeni nüfusundan 41 bin hane Rusya'ya göç etmiştir. Benzer şekilde 1840'lı yılların ilk yarısında yaşanan kuraklık ve bu kuraklığa bağlı olarak ortaya çıkan kıtlık ve hayat pahalılığı nedeniyle de 11 haneden fazla Müslüman ve içlerinde çok sayıda Ermeni ailesinin de bulunduğu gayrimüslim halk, başta Rusya olmak üzere başka yerlere göç etmek zorunda kalmıştır (Küçük, 1982, s. 867).

93 Harbi sonrasında Vilayete bağlı sancaklardaki zanaat faaliyetleri özet olarak ifade edildiğinde; Bayburt Sancağı'nda daha ziyade halı ve kilim dokumacılığı, Bayezid'in kazalarında zaruri ihtiyaç malları, Erzincan'da sarraçlık (at, eyer ve koşum takımları), haffaflık (ayakkabı, terlik vb. imalatı), kıl dokuyuculuk ve döşemecilik yaygın olan faaliyetlerdir (Salname-i Vilayet-i Erzurum, H. 1294, ss. 166-168). Tablo 5'te 93 Harbi öncesinde ve sonrasında Erzurum Vilayeti'ndeki başlıca zanaat kolları verilmektedir.

Tablo 5. Erzurum Vilayeti'nde Bulunan İktisadi İşletmeler

<i>İşletmeler</i>	<i>1875</i>	<i>1876</i>	<i>1877</i>	<i>1882</i>
<i>Dükkân</i>	13.241	7.684	5.627	4.847
<i>Hamam</i>	48	50	42	31
<i>Oda ve mağaza</i>	780	500	365	1.582
<i>Gazino</i>	6	7	7	6
<i>Meyhane</i>	24	22	22	52
<i>Anbar</i>	206	206	187	256
<i>Kireçhane</i>	16	13	15	14
<i>Sabunhane</i>	6	6	6	6
<i>Baruthane</i>	15	14	29	9
<i>Mumhane</i>	11	11	12	17
<i>Muytabhane</i>	4	4	2	2
<i>Bezirhane</i>	93	93	97	105
<i>Boyahane</i>	5	5	5	8
<i>Debbağhane</i>	8	9	10	11
<i>Fırın</i>	109	111	115	83
<i>Değirmen</i>	691	669	343	1.490
<i>Dink*</i>	129	127	176	262
<i>Han</i>	194	181	148	213
<i>Yaylak</i>	21	21	28	156
<i>Mezbaha</i>	2	3	2	1
<i>Kaplıca</i>	-	-	-	26
<i>Kibrit fabrikası</i>	-	-	-	1
<i>Gümrük</i>	2	1	1	1
<i>Marangoz ve demirhane</i>	2	2	2	2
<i>Toplam</i>	15.613	9.739	7.231	9.181

Kaynak: Vilayet-i Salname-i Erzurum H. 1292 (M. 1875), ss. 145-151; Vilayet-i Salname-i Erzurum H. 1293 (M. 1876), ss. 145-151; Vilayet-i Salname-i Erzurum H. 1294 (M. 1877), ss. 130-134; Vilayet-i Salname-i Erzurum H. 1299 (M. 1882), ss. 156-159.

93 Harbi öncesinde ve sonrasında yayımlanan Salnameler incelendiğinde savaşla birlikte dükkân, han, değirmen, oda ve mağaza sayısında belirgin bir azalmanın yaşandığı görülmektedir. Bu azalma esasında savaş öncesinde başlamıştır. Bu anlamda genel bir ekonomik gerileme söz konusudur. Bununla birlikte debbağhane, boyahane, fırın, mumhane, kireçhane, sabunhane ve bezirhane gibi bazı üretim kollarının çok fazla kayba uğramadan sürdürdüğü görülmektedir. Bu durumun temel nedeni bu işletmelerin askerî amaçlar için üretimlerini devam ettirmeleridir. Savaş sonrasında yayımlanan H. 1299 (M. 1882) tarihli salnamedeki verilere göre, Kars Sancağı başta olmak üzere Erzurum Vilayeti bünyesindeki bazı topraklar,

* Dibek

Rusya'ya terk edilmiş olmakla birlikte, temel üretim kollarında nispi bir toparlanma kendisini göstermektedir. Şüphesiz Erzurum'un artık bir sınır vilayeti olarak sahip olduğu önem, bu toparlanmanın gerekçeleri arasında yer almaktadır. Ayrıca tabloda yer almamakla birlikte özellikle savaş öncesi dönemde en önemli ve çeşitli zanaat kollarının Erzurum ve Erzincan sancaklarında bulunduğu ifade edilmelidir. Erzurum ve Erzincan sancakları dışında vilayete bağlı diğer sancaklarda sadece dükkân, han ve hamam sayıları bildirilmiştir.

Ticari Faaliyetler

Erzurum, coğrafi konumu itibarıyla doğu ile batı arasında önemli bir durak ve geçiş yeri niteliğindedir. Karadeniz'de Osmanlı egemenliğinin hüküm sürdüğü dönemde İran'ın Batı ile olan ticaretinin önemli bir bölümü, Batı'da Bağdat üzerinden Kuzeybatı'da ise Erzurum üzerinden yürütülmüştür. Fakat kara taşımacılığının yüksek maliyeti ve nispeten geri kalmış ulaştırma teknolojisi nedeniyle Erzurum üzerinden geçen bu ticaret yolu uzun, güvensiz ve pahalı olmuştur. Çalışmanın dönem aralığında özellikle İngiltere; İstanbul, Trabzon ve Halep'te yerleşik ticari üsleri aracılığıyla Erzurum Vilayeti'nde önemli ölçüde ticari faaliyetler yürütmektedir (Report by Consul Taylor, 1872, s. 124; Issawi, 1993, s. 33). Özellikle 1812 yılında Sir Gore Quesey'in İran ipeğinin Buşehr Limanı yerine Erzurum üzerinden Trabzon vasıtasıyla ithal edilmesinin nakliye masraflarını %2,5'tan %1'e düşüreceğini bildirmesi, İngiltere'nin bölge ticaretine olan ilgisini arttırmıştır (Tozlu, 2002b, s. 482). Erzurum'daki ticari faaliyetlerini gelişimi büyük ölçüde Trabzon-Erzurum güzergâhı üzerinden yapılacak ticarete bağlı olmuştur. Anadolu'nun bu bölgesinde İran ile Trabzon ve Batum limanları aracılığı ile tekeli bir ticaret yapısı söz konusudur. Bu iki liman aynı zamanda kış mevsiminde Karadeniz'de gemilerin demirleyebileceği en iyi ve güvenli limanlardır (Farley, 1866, s. 166). Tanzimat reformlarının tatbikatı sonrasında Erzurum'un gelirlerinde düşüş yaşanmaya başlamıştır. Ayrıca 1830'lu yıllar sonrasında Kafkasları ele geçiren Rusların Güney Kafkasya'daki altı yapı yatırımları ve özellikle Culfa-Batum demiryolu hattı, Erzurum'un transit ticaretten elde ettiği gelirlerin büyük ölçüde azalmasına yol açmıştır. Buna rağmen yine de şehrin en önemli gelir kaynağı gümrük gelirleridir. Bu anlamda özellikle İngiliz mallarının taşınması başta gelmektedir (Küçük, 1995, s. 327).

Erzurum'un iç ve dış ticaretinin bileşenlerine bakıldığında; ithalat, doğuda İran ve başta Rusya ile İngiltere olmak üzere Avrupa'nın farklı ülkelerinden ve kahve örneğinde olduğu gibi koloni menşeli ürünler Rio'dan ve Hindistan'dan gelmektedir. İran'dan Erzurum pazarında satılmak üzere ithal edilen mallar büyük ölçüde Urmiye, Hoy ve Tebriz'den gelmekte olup daha ziyade yerel kıyafetler, kilim, tömbeki, kurutulmuş meyve, pamuk, orpiment adı verilen mineral, kına ve pirinçten meydana gelmektedir. Bu ürünlerin ticareti, kısmen İranlıların kontrolindedir. Rusya'dan yapılan ithalat esas olarak keten, manda, ham deri, manda derisi, koyun, yün, gümüş tel, giyim eşyası, ipek ve az miktarda baskılı patiskadır. Bu mallar çoğunlukla Tiflis ve Erivan üzerinden sevk edilmektedir. Erzurum üzerinden transit olarak Avrupa'ya gönderilen ürünlerin miktarı, aynı zamanda yerel ticaretin gelişmesi konusunda da bir gösterge niteliğindedir (Report by Consul Taylor, 1873, s. 1122; Report by Vice-Consul Eyre, 1883, s. 1749).

Pamuklu dokuma ürünlerinin %70'i İngiltere'den ithal edilmektedir. Savaş sonrasında halkın zorunlu ihtiyaç mallarına yönelmesi ister istemez İngiliz pamuğuna olan talebin de azalmasına neden olmuştur. Bunun yanında bir takım pamuklu mamuller de Halep, Musul ve Bağdat gibi imparatorluğun farklı bölgelerinden gelmektedir. İhracat ise İran ve Rusya'dan ziyade imparatorluk içerisindeki bölgelere gerçekleştirilmektedir (Magack ve Dalyell, 1865, s. 459). Ülkenin diğer bölgeleri ile karşılaştırıldığında Erzurum Vilayeti'nin genel olarak ticareti, oldukça düşük bir öneme sahiptir. At, koyun, öküz, manda ve inekler önemli miktarlarda olmak üzere Halep, Şam ve Mısır'a, deriler Diyarbakir, Mardin, Harput ve Palu'ya, yün ve pamuk ise İstanbul üzerinden Avrupa'ya sevk edilmektedir. Kars bölgesinde üretilen tüm üretim fazlası tahıl, toprakları yerel nüfusun ihtiyacını karşılayacak ölçüde yeterli hububatı üretemeyen böylece buğday ve arpa ihtiyacı için Osmanlı'ya başvurmak durumunda kalan Güney Rusya'ya ihraç edilmektedir. Bu ticaret, Rus teb'ası olan Ermenilerin elindedir (Report by Consul Taylor, 1873, s. 1122; Report by Consul Taylor, 1866, s. 221; Report by Vice-Consul Eyre, 1883, s. 1749).

Dönem itibarıyla Erzurum'un ticari anlamda sahip olduğu en önemli özellik, İran transit ticaretinde Osmanlı sahasında Trabzon Limanı'ndan önceki en önemli ticaret durağı olmasıdır. Bu transit ticaretin işleminde 80 bin yük hayvanı düzenli olarak istihdam edilmektedir. Bu anlamda nüfusun büyük bir kısmı için nakliyecilik önemli bir geçim kapısı niteliğindedir (Report by Consul Taylor, 1866, s. 225). Tozer (1881)'e göre taşımacılık ve nakliyeciliğin büyük bölümü İranlıların elindedir. Bunlar aynı zamanda nüfus içerisinde kayda değer bir orana da sahiptir (Tozer, 1881, s. 411). Devlet, Erzurum'un sadece transit ticaretteki değil bölgesel ticaretteki önemini arttırmak amacıyla şehri ülke içerisinde farklı bölgelerle

bağlayacak birçok yol projesi geliştirmiştir. 1872 yılında Erzurum'un kara yoluyla Erzincan üzerinden Dersim, Kızılkilise, Diyarbakır ve Mamuretül Aziz'e bağlanması amacıyla keşif yapılmış ve bu keşif neticesinde adı geçen bölgeler arasında inşa edilecek yol için 8.800 keseye ihtiyaç olduğu belirlenmiştir. Belirlenen hatlar daha sonra Trabzon ile bağlanacaktır (BOA, Ayniyat No 829, s. 143). 93 Harbi'nin öncesinde 1870'li yıllarla başlayan süreçte ve savaşın sonrasında genel olarak Erzurum'un transit ve iç ticaretinde bir gerileme söz konusudur. Bu durumun en temel nedeni, dış ticaretin Erzurum yerine Rus topraklarındaki Poti ve Tiflis güzergâhına yönelmesi ile yerel ürünlerin ticaretindeki azalmadır. Bununla birlikte Süveyş Kanalı'nın açılmasının ardından İngilizler ticaretin Erzurum-Tebriş yahut Rus güzergâhından ziyade Bağdat-Basra eksenine kayması için yoğun çaba göstermişlerdir. Bu daralma kendisini lüks malların yanı sıra günlük ihtiyaçları karşılamak amacıyla talep gören nispeten ucuz mallarda da göstermektedir (Report by Consul Taylor, 1868, s. 575; Daei, 2011, s. 59). Tablo 6'da Erzurum Vilayeti'nin savaş öncesi ve sonrası ticaret verileri gösterilmektedir.

Tablo 6. *Erzurum Vilayeti'nin İç ve Dış Ticaret Verileri (pound)*

<i>Transit Ticaret</i>	<i>1858</i>	<i>1870 (</i>	<i>1882</i>
<i>İthalat</i>	1.834.000	800.000	752.297
<i>İhracat</i>	513.000	80.000	354.394
<i>Toplam</i>	2.347.000	880.000	1.106.691
<i>Yerel Ticaret</i>			
<i>İthalat</i>	120.000	199.000	141.187
<i>İhracat</i>	10.000	97.000	15.746
<i>Toplam</i>	130.000	296.000	156.933

Kaynak: Report by Consul Taylor, 1872, s. 124; Report by Vice-Consul Eyre, 1883, ss. 1750-51.

Tablodaki veriler değerlendirildiğinde özellikle 1880'li yılların başında Rus Hükümeti'nin Kafkasya üzerinden gerçekte transit ticareti yasaklaması sayesinde Erzurum'un transit ticareti daha önce yaşadığı daralmanın ardından nispi bir toparlanma yakalayabilmiştir. Nitekim tabloda verilmemiş olmakla birlikte 1880 yılı için Erzurum üzerinden gerçekte transit ihracat ticaretinin hacmi 169.234 pound, 1881 yılı için 217.340 pound ve 1882 yılı için de 354.394 pounddur. 1865 ve 1884 yılları için dış ticaret verilerinin ticaret ortaklarına göre dağılımı da aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 7. *1865 ve 1884 Yılları İçin Erzurum'un Ticaretinin Partnerlerine Göre Dağılımı (pound)*

<i>Ülke (Bölge)</i>	<i>İthalat</i>		<i>İhracat</i>	
	<i>1865</i>	<i>1884</i>	<i>1865</i>	<i>1884</i>
<i>Avrupa</i>	1.139.600	154.710	375.400	20.908
<i>İran</i>	357.100	106.040	45.000	390
<i>Rusya</i>	102.800	29.580	75.783	14.480
<i>Osmanlı Devleti</i>	96.000	65.880	-	47.710
<i>Toplam</i>	1.689.500	356.160	495.800	83.560

Kaynak: Report by Consul Everett, 1884, s. 1411; Report by Mr. Consul Taylor, 1866, s. 218.

Tablo 7'de Erzurum'da ticaret faaliyetlerin oldukça canlı sayılabileceğı 1865 yılı ile 93 Harbi sonrası 1884 yılına ilişkin ticaret verileri karşılaştırılmaktadır. Erzurum'un Osmanlı Devleti'nin diğer bölgeleri ile yaptığı ticaret de İngiliz konsolosluk raporlarında ihracat ve ithalat verileri üzerinden takip edilmektedir. Verilerden görüldüğü üzere gerek ithalat gerekse ihracat hacminde ciddi bir düşüş söz konusudur. Geçen 20 yıla yakın dönemde Erzurum'un hem yurtdışı hem de Osmanlı topraklarındaki diğer bölgelerle olan ticareti dörtte birine kadar gerilemiştir. Bu durum savaşın ticaret üzerindeki yıkıcı etkisini göstermesi açasından da dikkat çekicidir.

Yerel ticarettteki gerilemenin boyutu da tablodaki verilerden görülebilmektedir. Bu anlamda özellikle yerel ihracat ciddi bir daralma göstermiştir. Dış ticaretin daralması elde kalan ürün stokunun artmasına, bu da fiyat düşüşüne bağlı yeni bir zararın doğmasına yol açmıştır. Özellikle çiftçiler, ihracata yönelik tarımsal ürünlerini elden çıkarabilmek için devletten daha uygun ulaştırma vasıtalarının oluşturulması için taleplerde bulunmaya başlamışlardır. Arazi, ev, ticaret ve iş hayatına dair bir dizi vergiden oluşan yeni temettü sistemi, özellikle büyük toprak sahipleri üzere tüm sınıflardan gelen yoğun muhalefet nedeniyle hükümet tarafından tatbik edilememiştir (Report by Consul Taylor, 1868, s. 580).

93 Harbi esnasında 4. Ordu'nun Erzincan'dan Erzurum'a nakli bölgesel harcamaları artırması itibariyle bir para akışı sağlamış, benzer şekilde bölgede istihkâm ve yol yapımı bu bölgenin uzun zamandır yoksun olduğu bir canlanmayı da beraberinde getirmiştir. Erzurum Vilayeti'nin kuzey bölgeleri olan Çıldır,

Kars ve Bayezid, Rus otoritelerinin Ahıska, Gümrü ve Erivan'da konuşlanan birlikler için tüm üretim fazlasını satın almaları ile önemli ticari kazançlar elde etmiş; böylece bölgeler arası ticaret canlanmıştır (Report by Consul Taylor, 1871, s. 1072). Fakat savaşın bitmesiyle birlikte bu canlılık yerini çok daha ciddi bir durgunluğa bırakmıştır. Savaşın nispeten canlandırdığı yerel ticaret, savaşın bitiminin ardından son dönemlerin en düşük düzeyine gerilemiştir. Yaşamsal zorunluluklar dışında talep tamamen daralmıştır. Savaş esnasında ikmal gereksinimlerinden kaynaklanan mal ve hizmet alımına bağlı olarak oluşan para bolluğu, savaşın ertesinde ortadan kalkmıştır. İngiliz konsolosluk raporları, para kıtlığının liranın bir antika haline gelecek derecede olduğunu ifade etmektedir. Özellikle gayrimenkullerin değeri savaş öncesi sahip olduğu düzeyin dörtte birine gerilemiştir. Bu durumun temel nedeni Müslümanların Rusların işgal ettikleri bölgelerde uğradıkları maddi kayıplardır (Report by Vice-Consul Eyre, 1883, s. 1749). Savaş sonrasında tüccar sınıfının yoksullaşması neticesinde dükkânlarda ancak zorunlu ihtiyaç maddelerinin bulundurulabildiği, talep görmeyen pahalı ithal mallarının genel olarak temin edilemediği görülmüştür (Görür, 2020, s. 404). 1879 yılında etkisini gösteren çetin kış koşullarını takiben kendisini gösteren kuraklık özellikle ülkenin doğu bölgelerinde etkili olmuş ve hâlihazırda Rus savaşı ile yıkıma uğramış Erzurum, Van ve Diyarbakır'de yaşam koşullarının daha da ağırlaşmasına yol açmıştır. Bu durum ticari faaliyetleri felce uğrattığı gibi, tahıl fiyatları hızla yükselmiş, ekmek üretimi talebi karşılayamamış ve birçok insan ölürlen, köylüler de göç etmek zorunda kalmıştır (Ertem, 2017, s. 164).

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin esas bölgesel ticaret politikası, bu güzergâh üzerinden gerçekleşen İran transit ticaretini, muhafaza etmek ve transit ticaretin Rusların oluşturduğu Kafkas güzergâhına dönmesini engellemektir. Bunun içinde en önemli girişim, Erzurum-Trabzon yolunun inşa, bakım ve tamiri olmuştur. Böylelikle Rusların girişimlerine karşılık verilmeye çalışılmıştır (BOA. İ. DH. 598/41651, 1869). Özellikle 1867-74 yılları arasında Erzurum üzerinden gerçekleşen transit ticarete önemli bir artış söz konusudur. Bu durumun temel nedeni yeni vilayet nizamnamesinin Erzurum'da uygulanmasının ardından Trabzon-Erzurum şose yolunun yapımının hızla tamamlanmış olmasıdır (Kaleli, 2003, s. 14). 1870'li yıllarda yol yapım ve bakım faaliyetleri, Batum, Kars ve Ardahan'ın Rus tehlikesine karşı tahkimi ile eş anlı olarak yürütülmüş 6 bin kadar amele bu ticari ve askerî amaçlar taşıyan yolların yapımında yoğun bir biçimde çalıştırılmıştır (BOA. İ. DH. 614/42780, 1870). Trabzon-Erzurum şose yolu ancak 1872 yılında tamamlanabilmiştir. Ancak yolların kışın kar nedeniyle kapanması ve bu hat üzerinde ticareti faaliyetleri yürüten kervanların kış mevsiminde yük hayvanları için otlak bulamaması ve buna bağlı olarak hayvan beslemenin artan maliyeti iç bölgeler ile olan ticareti giderek zorlaştırmıştır (Baskıcı, 2012, ss. 52-53).

Rusların Poti ile Tiflis arasında inşa edecekleri demiryolu ile İran transit ticaretini kendi topraklarına çekeceği kaygısıyla girişilen çalışmalara devlet, yeterli desteği verememiştir. Keza Erzurum yolu üzerinden emtia ve eşya naklini düzenlemek amacıyla kurulması tasarlanan ve Avusturya ve Osmanlı Bankalarının destekleneceği bildirilen şirket ise Merkezi Hükümetin ilgisizliği nedeniyle akim kalmıştır (BOA. HR. SYS. 1363/16, 1872). Bir sonraki aşamada Osmanlı Devleti, transit ticaretin Rus rotasındaki güvenlik açığı ve ihmalkârlıklar nedeniyle Erzurum – Trabzon rotasına dönmesini fırsat bilerek; daha önce bu yol üzerinden geçen transit ticarettten alınan %1'lik geçiş vergisini kaldırmıştır (BOA. A. MKT. MHM. 460/6, 1873). 93 Harbi sırasında ise İran transit ticareti, savaşın doğrudan ortasında kalan Erzurum'dan geçmek yerine Basra Körfezi'ne ve Bağdat-Kirmanşah yoluna yönelmiştir (BOA. HR. TO. 464/7, 1878). Savaş sonrasında Rusya'nın Transkafkasya üzerinden geçen Avrupa ticaretini yasaklaması üzerine Osmanlı Devleti de İran teb'asının Erzurum güzergâhını kullanması amacıyla ihracat ve ithalat vergilerini yeniden düzenlemiştir (BOA. MV. 5/75, 1885). Özellikle 1881 yılında İran'dan ihraç edilen tütünden alınan gümrük resminin kaldırılması Erzurum'un gümrük gelirlerinde ciddi kayıpları beraberinde getirmiştir. Savaş sonrasında Rusya'nın sanayicilerin baskısı ile Transkafkasya ticaretine getirdiği kısıtlamalar Erzurum üzerinden gerçekleşen ticaretin kısmen canlanmasını sağlamıştır. Fakat bu canlanma geçici olmuş; 93 Harbi sonrasında Ruslara bırakılan Batum'un serbest bir liman olarak yapılandırılması, 20. yüzyılın başlarında demiryollarıyla döşenmiş Rus güzergâhını Batılı ülkeler için en ideal rota haline getirmiştir (Tozlu, 2002b, s. 484; Görür, 2020, s. 411).

93 Harbi tam da ticaret sezonunun açılışına denk gelmiş; bu nedenle özellikle Osmanlı topraklarından gerçekleşen İran transit ticareti bir süre için tamamen durmuştur. Osmanlı hükümetinin savaş ikmal gereksinimleri çerçevesinde tüm yük hayvanlarını askerî amaçlarla kullanıma tahsis etmesi nedeniyle tüccar, ticari mal sevkiyatını gerçekleştirememiştir. Savaşın sonlarına doğru Ruslar, Osmanlı ile ticaret yapan İran kervanlarına da el koymuşlardır. Bu nedenle Osmanlı yük hayvanlarının yetersizliğinden doğan boşluk, İran vasıtaları ile telafi edilememiş ve İran'a sevk edilmek üzere Erzurum'da biriken mallar nakledilememiştir

(Report by Vice-Consul Biliotti, 1879, s. 1026). Savaşa bağlı olarak Erzurum ve Kafkasya ile olan iletişimin kesilmesi üzerine İran transit ticaretinin en kritik emtiası olan ipek, Erzurum-Trabzon güzergâhı yerine Bağdat ve Buşehr güzergâhına yönelmiştir (Report by Consul Churchill, 1878, s. 696). Toplam mal miktarı açısından değerlendirildiğinde ise 1850'li yılların sonlarında Osmanlı topraklarından sevk edilen İran mallarının miktarı 120 bin balya düzeyinde iken, bu rakam savaşın hemen öncesinde 69.286 balyaya kadar gerilemiştir. Savaş süresince ise 1877 yılında 49.350, 1878 yılında ise 51.951 balya İran malı Osmanlı toprakları üzerinden sevk edilmiştir. Rusya için ise bu rakamlar savaş öncesi için 33.303 balya, savaş sırasında ise 132.628 balyadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde ise İran mallarının sevkiyatının Rus topraklarına kaydığı ifade edilebilir (BOA. Y. A. RES. 10/18). Erzurum üzerinden geçen İran transit ticareti 1870 yılı ile karşılaştırıldığında 1880 yılında dörtte bire düşmüştür. Bu durumun tek nedeni Rus Savaşı olmayıp, Erzurum-Trabzon yolunun harap hali ve Rusların Kafkasya'da inşa ettikleri demiryolu hatları da önemli etkenlerdir. Savaşın bitimiyle birlikte güvenlik ortamının kısa süre içerisinde tesis edilememesine bağlı olarak Bayezid ve Eleşkirt bölgelerinde eşkiyalar etkin olmaya başlamıştır (Report by Vice-Consul Eyre, 1883, s. 1749). 93 Harbi'nden sonra Dördüncü Ordu'nun merkezi olan Erzurum Vilayeti, Orta Asya'dan ve İran'dan gelen İpek Yolu'nun üzerinde yer alması nedeniyle canlı bir ticari hayat sergilese de Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'nın eline geçmesi ve akabinde Rusların Kafkasya üzerinden Batum Limanı'na yeni bir ticaret yolu oluşturması ile İpek Yolu'nda Avrupa ile Ön Asya arasındaki ticaretteki aktif rolünü kaybetmiştir (Günaydin, 2019, s. 44).

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik olarak iflas ettiği bir dönemde gerçekleşen 1877-78 Osmanlı – Rus Savaşı, uzun vadeli ve oldukça ciddi siyasi ve sosyo-ekonomik sonuçları olan bir olaydır. 11. yüzyılın sonlarında Türk hâkimiyeti altına giren ve uzun süre sahip olduğu stratejik konum ile askerî ve ticari öneme sahip olan Erzurum Vilayeti, bu savaşta hem doğrudan bir cephe teşkil etmiş hem de ordunun esas ikmal sahalarından birisi olmuştur. Bu durum savaşın Erzurum Vilayeti üzerindeki etkilerini de derinleştirmiştir. Bu bağlamda bu çalışmada Erzurum Vilayeti'nin idari ve sosyo-ekonomik yapısı savaş öncesi ve sonrası olmak üzere karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

İdari taksimat açısından bakıldığında; Osmanlı merkezi yönetimi 19. yüzyılın ikinci yarısında ülkenin farklı bölgelerinde cereyan eden sorunlara bağlı olarak sürekli bir yapılanma arayışındadır. Tanzimat reformları bu arayışın arka planını teşkil etmektedir. 1864 tarihli nizamname ile eyaletten vilayete dönüştürülen Erzurum Vilayeti'nin idari taksimatında savaşta uğranılan ağır yenilgi neticesinde Kars, Ardahan ve ıldır'ın Ruslara bırakılması nedeniyle yeni bir düzenleme yapılmış; topoğrafik tahkikat ve ekonomik gerçeklerle tutarlı bir biçimde Vilayet'in nahiye sayısı azaltılmıştır. Savaş sonrası ortaya çıkan güvensizlik ortamının kontrol altına alınması için beledi anlamda düzenlemeler yapılmıştır. Vilayete ait gelirlerin yönetimi merkezileşirken idare, teşkil edilen meclisler vasıtasıyla mahallileşmiştir.

Demografik açıdan bakıldığında; 1865 yılı itibariyle Erzurum Vilayeti'nde nüfus 1,2 milyon ve bu nüfusun üçte ikisi Müslüman kalanı gayrimüslim iken Ermenilerin de oldukça önemli yer teşkil ettiği gayrimüslim nüfusta ciddi bir azalma meydana gelmiştir. Önceki dönemlerde başlayan ve bu süreçte devam eden Ermeni göçleri, Ermenilerin zanaatkâr ve sınaî nüfusun önemli bir bileşeni olması nedeniyle oldukça olumsuz etkiler doğurmuştur. Nüfusun azalmasında salgın hastalıklar da etkin rol oynamıştır. Keza vilayetin demografik yapısı içerisinde konar-göçer aşiretlerin de önemli ölçüde yer alması, merkezi yönetimi savaş öncesinde ve sonrasında bu aşiretleri yerleşik hale getirmek için yoğun bir emek harcamak zorunda bırakmıştır. Göçebe aşiretlerden ayrı olarak savaş sonrasında kaybedilen topraklardan ciddi bir muhacir göçü başlamıştır. Bu unsurlar vilayetin demografik yapısını belirleyen ve etkileyen temel etkenler olmuştur.

Ekonomik açıdan bakıldığında; savaşın vilayetin mali-idari yapılanmasını sekteye uğrattığı görülmektedir. Savaşın ardından kamu alacaklarının tahsilini düzenlemek için Tahsil-i Emval Nizamnamesi ilan edilmiş; ayrıca savaşı sonlandıran Berlin Antlaşması uyarınca Vilayet-i Sitte'de yapılacak reformlar ile de vergi sistemi düzenlenmiştir. Vergi, devletin aslı gelir kaynağıdır. Savaşın etkilerine bağlı olarak Erzurum Vilayeti'nin bütçe rakamlarına yansıyan gelirleri savaş öncesine göre %30 azalmıştır. Keza savaşın etkileri küresel ekonomik durgunlukla da birleşince ortaya çıkan para kıtlığı ve deflasyon, depresyonist koşulların derinleşmesine neden olmuştur. Muhacirlerin iskânının neden olduğu masraflar ve vilayet halkının savaş süresince verdiği desteğe bağlı olarak vergi ödeme gücünün aşınması, vilayetin gelirlerini önemli ölçüde azaltmıştır. Savaş tarımsal faaliyetlerin içerisinde cereyan ettiği genel çerçeveyi etkilememiş olmakla birlikte savaş süresince erkeklerin silahaltına alınması, yük hayvanlarının ordunun hizmetine verilmesi ve salgın

hastalıklar zirai üretimin ciddi ölçüde azalmasına neden olmuştur. 1860'lı yılların sonunda başlayan bir süreç ile Osmanlı ve Rusya arasında İran transit ticareti üzerinden gerçekleşen rekabet, savaşın olumsuz etkileri ile birleştiğinde Erzurum'un transit ticaret içerisindeki payı savaş öncesine göre dörtte bire kadar gerilemiştir. Ayrıca savaşın ticari faaliyetlerin canlanmak üzere olduğu bir döneme denk gelmesi de ticari faaliyetlere durgunluk vermiştir. Hem zirai üretim hem de ticari faaliyetler anlamında elverişli ulaştırma olanaklarının yokluğu gelişmeyi engelleyici bir unsur olmuştur. Sınai anlamda ise bölgede yaygın olan üretim kolları daha ziyade zanaatlar olduğundan üretimde bir azalma yaşanmakla birlikte üretim çeşitliliğinin kendisini muhafaza ettiği görülmektedir.

Sonuç olarak 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Ruslara karşı uğradığı ağır yenilgiler serisinin bir parçasını oluşturmakla birlikte Erzurum Vilayeti özelinde değerlendirildiğinde Tanzimat sonrası süreçteki idari, mali ve toplumsal dönüşümün önemli bir aşamasını teşkil etmektedir. Savaş her açıdan tahripkâr sonuçlar yaratmış ama aynı zamanda Erzurum örneğinde görüldüğü üzere 20. yüzyıl Türkiye'sine devredilen toplumsal, ekonomik ve siyasi mirasın da ana hatlarını ortaya çıkarmıştır. Müteakip çalışmalarda savaşın, savaş sonucunda Rus hâkimiyetine giren bölgelerdeki etkilerinin incelenmesi tamamlayıcı bir işlev görecektir.

Etik Beyan

“1877-78 Osmanlı – Rus Savaşı Öncesi ve Sonrasında Erzurum Vilayeti'nin Sosyo-Ekonomik Durumu” başlıklı çalışmamın yazım sürecinde bilimsel, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırma doküman incelemesine dayalı olarak yapıldığından etik kurul kararı zorunluluğu bulunmamaktadır.

Kaynakça

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

- BOA. A. MKT. MHM. 460/6, 3 Cemaziyel Ahir 1290 (29 Temmuz 1873).
 BOA. A. MKT. MHM. 481/99, 7 Temmuz 1293/19 Temmuz 1877.
 BOA. Ayniyat No. 829, 20 Ramazan 1283/26 Ocak 1867.
 BOA. DH. MKT. 1327/72, 20 Recep 1296 (10 Temmuz 1879).
 BOA. DH. MKT. 1329/64, 7 Safer 1298 (9 Ocak 1881).
 BOA. DH. MKT. 1333/17, 27 Ramazan 1297 (3 Eylül 1880).
 BOA. DH. MKT. 1461/27, 20Safer 1305 (7Kasım 1887).
 BOA. DH. ŞFR. 113/7, 27 Şaban 1295 (26 Ağustos 1878).
 BOA. HR. SYS. 1363/16, 29 Rebiül Evvel 1289 (6 Haziran 1872).
 BOA. HR. TO. 257/59, 24 Zilkade 1296 (9 Kasım 1879).
 BOA. HR. TO. 464/7, 20 Şaban 1295 (19 Ağustos 1878).
 BOA. İ. DH. 598/41651, 11 Cemaziyel Evvel 1286 (19 Ağustos 1869).
 BOA. İ. DH. 614/42780, R. 8 Haziran 1286 (20 Haziran 1870).
 BOA. İ. DH. 783/63676, 13 Rebiül Ahir 1296 (6 Nisan 1879).
 BOA. İ. DH. 799/64767,14 Safer 1297 (27 Ocak 1880).
 BOA. İ. MMS. 31/1304, 4 Rebiül Evvel 1283/17 Temmuz 1866.
 BOA. ML. MSF. D. Defter No. 19442, 29 Zilhicce 1299 (11 Kasım 1882).
 BOA. MV. 5/75, 15 Muharrem 1303 (24 Ekim 1885).
 BOA. ŞD. 1174/16, 8 Zilkade 1297 (12 Ekim 1880).
 BOA. ŞD. 1505/42, 8 Ramazan 1296 (26 Ağustos 1879).
 BOA. Y. A. HUS. 160/111, 13 Rebiül Ahir 1296 (6 Nisan 1879).
 BOA. Y. A. RES. 2/54, 22 Rebiül evvel 1296 (16 Mart 1879).
 BOA. Y. A. RES.10/18, 19 Rebiül Ahir 1298 (21 Mart 1881).
 BOA. Y. PRK. UM. 1/24, 27 Mayıs 1293 (8 Haziran 1877).
 BOA. YB. 021. 72/150, 6 Receb 1294 (17 Temmuz 1877).

Foreign Office and Foreign and Commonwealth Office Records

Consul Churchill (1878). *Report on the Trade and Commerce of Ghilan for the Year 1877. Commercial No. 15 (1878), Report from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts, Part III, June 1878, London: Printed by Harrison and Sons, 693-702.*

- Magack, A. ve Dalyell, R. (1865). Report on the Commerce of Erzeroum for the Year 1863. *Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls, During the Year 1865*, February 1866, London: Printed by Harrison and Sons. 433-460.
- Mr. Consul Taylor (1866). Report on the Trade of Erzeroum for the Year 1865. *Commercial Reports received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls in 1866*, May 1866, London: Printed by Harrison and Sons, 218-225.
- Mr. Consul Taylor (1868). Report on the Trade and Commerce of Erzeroum and Diarbekir for the Year 1867. *Commercial Reports received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls in 1868*, 31 July 1868, London: Printed by Harrison and Sons, 575-582.
- Mr. Consul Taylor (1871). Report on the Trade and Sheep and Cattle Farming of the Consulate of Koordistan during the Year 1870, *Commercial Reports received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls in 1871*, August 1871, London: Printed by Harrison and Sons, 1072-1087.
- Mr. Consul Taylor (1872). Koordistan. *Reports Relative to British Consular 1858&1871, Establishments Part III (Ottoman Dominions)*, London: Printed by Harrison and Sons, 124-130.
- Mr. Consul Taylor (1873). Report on the Trade and Commerce of Koordistan for the Year 1872, *Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of Their Consular Districts*, August 1873, London: Printed by Harrison and Sons, 1122-1140.
- Mr. Consul Everett (1884). Report on the Trade and Commerce of some of the Districts comprised in the Consulate of Kurdistan for 1883. *Commercial No. 33 (1884) Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of Their Consular Districts*, Part VIII, August 1884, London: Printed by Harrison and Sons, 1404-1426.
- Vice-Consul Biliotti (1879). Report on the Trade, Commerce, and Navigation of the Port and District of Trebizond for the Years 1877-78. *Commercial No. 19 (1879), Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of Their Consular Districts*, Part III, June 1879, London: Printed by Harrison and Sons, 1016-1028.
- Vice-Consul Eyre (1883). Report on the Trade and Commerce of Erzeroum for the Year 1882. *Commercial No. 32, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts*, Part X, August 1883, London, Printed by Harrison and Sons, 1749-1761.

Basılı Eserler

- Akgün, T. (1968). Erzurum'un Tarihçesi, *Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi*. Erzurum: Erzurum: Ulusal Verem Savaşı Derneği.
- Aslan, B. (2004). *Erzurum'da Ermeni Olayları (1918-1920) Hatıralar, Belgeler, Kazılar*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Baskıcı, M. (2012). XIX. Yüzyılda Trabzon Limanı: Yükseliş ve Gerileyiş. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67(3), 33-56.
- Cevad, A. (2000). 1897'de Erzurum. *Doğu Coğrafya Dergisi*, (Çev. Ramazan Özey), 3, 143-148.
- Cuinet, V. (1892). *La Turquie D'Asie Geographie Administrative, Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'Asie-Mineure* (Ed. Ernest Leroux). Paris: Tome Premier.
- Çadırcı, M. (2007). *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Çetin, K. (1998). *Erzurum'un XIX. Yüzyıl Tarihî Coğrafyası* (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Daei, M. (2011). 20. Yüzyılın Başlarında İran-Osmanlı Ticaretinde Bağdat-Basra Yolu. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30(50), 57-67.
- Dağlı, Y. ve Kahraman, S. A. (2008). *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*. 2. Cilt, 1. Kitap, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Düstür*. Cüz'-ü Rabi, İstanbul, H. 1299 (M.1881/1882)
- Eren, A. C. (1979). Tanzimat. *İslam Ansiklopedisi*, XI, İstanbul, 709-765.
- Erkan, S. (1996). *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya Ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi.
- Ertem, Ö. (2017). Considering Famine in the Late Nineteenth Century Ottoman Empire: A Comparative Framework and Overview. *COLLeGIUM: Studies across Disciplines in the Humanities and Social Sciences*, 22, 1-22.
- Erzurum Valiliği (1999). *Cumhuriyetin 75. Yılında Erzurum*. Ankara.
- Farley, J. L. (1866). *Turkey*. Londra: S. Low, Son & Marston.
- Gençoğlu, M. (2011). 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(1), 29-50.
- Görür, E. D. (2020). İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 93 Harbi Sonrası Erzurum Vilayeti'nde Sosyo-İktisadi Hayat (1878-1885). *Belleten*, 299(84), 399-449.
- Günaydın, M. (2019). Vilayet-ı Sitte'den Amerika'ya Transatlantik Göç (1908-1914). İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Issawi, C. (1993). The Tabriz-Trabzon Trade 1830-1900: Rise and Decline of a Route. *International Journal of Middle East Studies*, 1(1), 18-27.

- Kaleli, H. (2003). 19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9, 21-39.
- Karal, E. Z. (2000). *Osmanlı Tarihi, I. Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)* (5. Baskı). 8, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karasu, N. (1968). Erzurum Tarihinden Birkaç Yaprak. *Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi*, Erzurum: Ulusal Verem Savaşı Derneği.
- Karataş, Y. (2010). *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum* (Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Karataş, Y. (2011). XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı'nın Demografik Yapısına Dair Tespitler. *Tarih Dergisi*, 52, 103-122.
- Karpat, K. H. (2002). *Osmanlı Modernleşmesi* (Çev. Akile Zorlu Durukan ve Kaan Durukan). Ankara: İmge Kitabevi.
- Karpat, K. H. (2003). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kodaman, B. (1987). *II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
- Konukçu, E. (1992). *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*. Ankara: Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Dergisi Yayını.
- Küçük, C. (1976-77). Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 7-8, 185-224.
- Küçük, C. (1982). Ermeni Meselesi Karşısında Sultan II. Abdülhamid'in Tutumu ve Anadolu'da Ermeni Nüfusu. *Türk Kültürü*, 236, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Küçük, C. (1995). Erzurum. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 11, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 321-329.
- Küçükoğlu, M. (2008). *Erzurum Belediyesi Tarihi – I*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Manastırlı Mehmed Rifat Bey (2010). *93 Harbi Faciası* (Haz. Tahsin Yıldırım). İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Mehmed Arif Bey (1973). *Başımıza Gelenler* (Haz. M. Ertuğu Düzdag). 3. Cilt, Tercüman 1001 Eser, Kutupyıldızı Kitaplığı.
- Okcu, N. ve Akdağ, H. (2010). *Salname-i Vilayet-i Erzurum (1287/1870-1288/1871-1289/1872-1290/1873)*. Erzurum İl Yıllığı, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, No. 984.
- Ortaylı, İ. (2000). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Pamuk, B. (2006). *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Parmaksızoğlu, İ. (1968). Erzurum. *Türk Ansiklopedisi*, XV, Ankara: Milli Eğitim Basımevi
- Saib, A. (H. 1327). *Son Osmanlı Rus Mubarebesi* (1. Tab). Kahire: Hindiye Matbaası.
- Salname-i Vilayet-i Erzurum*, (H. 1288). Def'a 2, Erzurum: Erzurum Vilayet Matbaası.
- Salname-i Vilayet-i Erzurum*, (H. 1292). Def'a 6, Erzurum: Erzurum Vilayet Matbaası.
- Salname-i Vilayet-i Erzurum*, (H. 1293). Def'a 7, Erzurum: Erzurum Vilayet Matbaası.
- Salname-i Vilayet-i Erzurum*, (H. 1294). Def'a 8, Erzurum: Erzurum Vilayet Matbaası.
- Salname-i Vilayet-i Erzurum*, (H. 1299). Def'a 9, Erzurum: Erzurum Vilayet Matbaası.
- Seyitdanlıoğlu, M. (1996). 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 5(5), 89-103.
- Shaw, J. S. ve Shaw, E. K. (1977). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. 2, New York: Cambridge University Press.
- Sükan, Ş. (1985). *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, 1877-1878 Osmanlı – Rus Harbi, Kafkas Cephesi Harekâtı* (1. Baskı). II, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Şaşmaz, M. (2001). Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897), *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu* (Ed. Hasan Celal Güzel), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 93-104.
- Şimşir, B. (1986). *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Şirokorad, A. B. (2009). *Rusların Gözünden Kıran Kıran Osmanlı-Rus Savaşları, Kırım-Balkanlar-93 Harbi ve Sarıkamış*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (1995). Öşür. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 34, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 100-103.
- Tozer, H. F. (1881). *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*. London: Longmans, Green, and Company.
- Tozlu, S. (2002a). Erzurum Sazlıkları. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 8(7), 189-219.
- Tozlu, S. (2002b). Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu (XIX. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Bir İnceleme). *Türkler Ansiklopedisi*, 14, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 481-492.
- Turan, O. (1998). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* (5. Baskı). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, İstanbul Bölge Müdürlüğü, <https://istanbulbolge.ticaret.gov.tr/kurumsal/tarihce> (Erişim Tarihi: 21.03.2020)
- Ubicini, M. A. (1851). *Türkiye 1850, Tanzimat-Ulema-Basın* (Çev. Cemal Karağaçlı). Tercüman 1001 Eser.
- Ünvar, İ. (1961). *Erzurum Rebberi 1071-1961*. Erzurum.

Yıldırım, N. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1320-1338.

EXTENDED ABSTRACT

In this study, the administrative and socio-economic situation of the Province of Erzurum, which has an ancient history and an important geographical, commercial and military importance, is dealt with comparison as the pre-war and after war period of the 1877-78 Ottoman-Russian War. From an administrative point of view, the reforms of Tanzimat were at the background of the period. Due to its distance from the center and intense opposition movements, the implementation of the Tanzimat Reforms in the Province of Erzurum has been delayed. The most important development in terms of administrative re-structuring was the expansion of the scope of the regulations implemented to the province of Lebanon in 1861 and to the Province of Danube in 1864 on the participation of the people in the administration and loosening of the centralist policies and the execution of these regulations in the Province of Erzurum. With the new regulations the State of Erzurum was divided into six provinces; namely Erzurum, Van, Hakkari, Bitlis, Mamuretü'l-Aziz and Dersim. Various arrangements were made prior to the Russian war and after the war. Because of the territory left to Russia, the administrative structure of the Province was re-arranged due to the topographic investigations and economic reasons. New arrangements aimed to put in order and to develop the municipal affairs. Considering demographically, there was an important change in the structure of the Province of Erzurum because of the Russian wars in the 19th century and the immigration of non-Muslims from the Province relatedly. Apart from the wars, epidemics, immigrants and state interventions that aimed to regulate the settled-nomadic relations and make the nomads settle had been effective on the demographic structure.

The economic structure was evaluated under different sub-titles as fiscal structure and organization, agriculture, industry and trade. In terms of the fiscal structuring, the period of 1864-1877 was the institutionalization period of the municipal administration throughout the Province of Erzurum. In this period, the municipal councils fiscally and administratively gained effectiveness. But the war disrupted the developments in fiscal administration. The Collection of Revenues Regulation (Tahsil-i Emval Nizamnamesi) was the first regulation regarding the collection of public receivables and the realm of authority of the Ministry of Finance was expanded with the reforms made during the period. In this period, it was tried to re-centralize the tax collection, albeit for a short time. In parallel with the decisions taken at the Conference of Berlin in 1878, the tax collection problems and the irregularities caused by the nomadic tribes were tried to be eliminated along with the reforms implemented in the region. When the budget figures of the Province of Erzurum were evaluated, it can be seen that the most important revenue item of the Province were tithe and cattle tax. The war caused a serious decline in tax revenues. However, the fact that effective tax collection could not be realized because of the financial crisis of the Empire was also effective in this situation. Due to the financial crisis, many tax sources had to be handled by officials instead of tax farmers because there were no demand in the auctions. When the government investigated the causes of this situations, it saw that the decrease in the price of cereals, commercial stagnation, high interest rates and animal diseases were the main causes. The decrease in the tax revenues continued after the war due to the financial liabilities that the Province of Erzurum undertook during the war. Likewise the refugee influx to the region after the war, created a heavy burden on the provincial budget.

Although the Province of Erzurum could be defined as a rich region in terms of its resources, the insufficiency of transportation facilities, the lackness of market relations, indebtedness of peasants and the lack of capital were the main factors that restricted the agricultural production in terms of the evaluation of these resources. This situation inevitably prevented the increase of tax revenues during the period. When the agricultural production figures obtained from the yearbooks are evaluated, it can be seen that there was a serious decrease in the production amount of many products, especially cereals. In addition, the use of many animals as both food and beast of burden and common animal diseases during the war brought a serious decrease in the number of animals. Despite the lack of resources, the continuance of exportation of animals caused people to be unable to meet their needs and the state had to implement a partial and temporary prohibition of export. The failure of the government to establish security in the region in the post war period caused the negative effects of the war on production to continue for a while and inflation and stocking became widespread.

In industrial terms, the production structure of the Province consisted of crafts. Although modern production methods consisted of silk and silk-cotton mixed goods, the most common production areas were leather, rifle and knife manufacturing. Apart from this, it can be stated that local crafts were both diverse and able to meet local needs. Armenians had an important place in artisanship. For this reason, the migration of Armenians, which accelerated with the war, damaged the production structure of the province seriously. When evaluated in terms of the number of economic enterprises, it can be stated that a general economic decline was valid both regionally and generally. During the war, some branches of artisanship engaged in military production continued its existence and by 1875 to 1877, the number of economic enterprises decreased from half to less. The commercial importance of the Province of Erzurum, was in line with its geographical location. In this sense, the most important role of the Province was that it was an intermediate port in Persian transit trade. Since 1860s, the Province lost its importance due to the Ottoman-Russian competition on the Persian transit trade. The war brought a significant decline in both domestic and transit trade because the connection of the Province with other commercial centers of the transit trade were broken. The coincidence of the war with the trading season has disrupted commercial activities. The bandits increased their effectiveness in the region because the public order could not be ensured. Even though the transit trade passing over Erzurum was revived after Russia's prohibition on the transit trade through the Caucasus after the war, the role of it in the transit trade was minimized as the port of Batum passed to Russia as a result of the war.